В РІДНІЙ ОСЕЛІ

Говорив Панас Федорович Кирпуля, бухгалтер торговельної фірми "Живжик і К°". Він усього три дні як приїхав до своїх рідних на село Розбиті Глечики, але сьогодні тільки вперше вибрав час поговорити на самоті зі своїм батьком. Хотілось усе рзказати і похвалитись, як гарно йому жилось, з якими високими людьми водився в місті, і пожалітись на свою недолю. Говорив він довго, смакуючи багато дрібниць. Його довгі з незграбними кістками руки розмахували в повітрі, а широке, наче затягнуте жовтою шкірою худе обличчя увесь час кумедно рухалось і болісно посміхалось. Тільки сірі очі, наївні і підчас вороже холодні, були ласкаві, а пожовтілі широкі зуби лагідно вискалялись. Та й увесь він був широкий, худий і нескладний, як мішок, набитий соломою.

Старий слухав і, співчуваючи, хитав головою. Коли-не-коли він лише вставляв свої слова.

— Іменно так, синок; вірно, вірно,— і дивився своїми ви-цвілими старечими очима то на сина, то на круті яри Розбитих Глечиків, що широкою каймою розкидались перед очима.

І син його Панас у ясно-сірому вбранні, такий чистий і викоханий пан; і все те, про віщо він оповідав, було чимсь дивним, чужим і незрозумілим, а ще більш таким далеким від усього того, чим жив увесь свій вік старий Федір Кирпуля.

А в нього була сила своїх клопотів і турбот. Хотілось про них розповісти докладно, спокійно, до пуття порадитись. А син не слухав та все своєї.

Старий думав: хтозна, сил нема вже. Старі ноги ледве носять, а треба синів пристроїти, поставити до діла. Одділив старшого Олексія, допоміг хату поставити, дав землі в полі. Здавалось, що жити та жити. А

тут тобі клопоти щодня. Женив меншого. А невістка попалась люта та недоладна. Що то клопоту та гризні. Родила онука, а він дурненький. Просто Боже наказания! А тут і самому тільки що живеться: у грудях душить. Не можна нічого ні робити, ні ходити. Продали бичка на ярмарку, треба щось за нього купити. Слід би й про це порадитись.

Старий час від часу оглядається навколо. А думки пливуть якісь безглузді: груша он стара, ще батько посадив та й досі стоїть. Гляди, всохне. Підсиплять попелу, підкопають, і пішла знову родить. Хлопчиком під нею бігав і вік увесь прожив з нею.

А в сина руки якісь жовті та худі. Видно, теж нелегко живеться. Хліб святий усюди, видно, даром не достається. А думав, Боже, як син в розкошах, великим паном живе. Всюди в нього чисто та гарно, і їсть добре: білий хліб та чай. Усе сподівався, що одружиться син, візьме собі пані білу та ніжну. Поїхав би тоді старий у гості. Надів би те вбрання, що колись син передав. Пожив би сам у покої та в ситих розкошах. А не довелось, дивись ти.

Сиділи за клунею на високім шпилі під старою грушею. Гілля на ній було побите, почорніле й присохле по краях, поводились з нею немилосердно, а проте родила вона рясно; так наче найупертішу боротьбу вела з усією родиною Кирпу-лів. Ті її били, трясли, а вона, живуча, як кішка, з весни знов убиралась у соки та листя.

Із шпиля було видно тільки передні оселі Розбитих Глечиків. А вся решта ховалась в густих зелених гаях та садках. Із поля йшли яри ясні й веселі. В верхів'ях вони були широкі, як гузирі глечиків, а далі тяглись рівною вузькою смугою і зливались в одну широку долину, посеред якої був ставок. І тому, певно, й село прозвали Розбитими Глечиками, бо яри були схожі на половинки розбитих глечиків.

— Ну, а ти ж, синку, надовго до нас? — спитав старий Кирпуля.

— Як прийдеться, тату. Коли почну поправлятись, то, може, й довше проживу, а то, мо', поїду на море,— сказав Панас Федорович.

Думка поїхати на море, про яке він чув від багатьох у місті, давно опанувала Панаса Федоровича. Але він знав, що на море не доведеться поїхати, проте хотілось себе потішити цим.

— А може, ти б, синку, не їхав туди: й клопоту сила тобі буде, і зморишся, та й дорого ж воно. Зоставайся краще тут. Ось тобі й спокій, і все, що треба. Вийдеш он на поле, жито красується, вівса колос викинули, так усюди ловко. Я й старий чоловік, і то спочиваю,— говорив старий Кирпуля.

Вони ще трохи посиділи, а далі старий порадив пройтись на поле.

Лани селянські починались недалеко від оселі Кирпуль. До них ішла вузенька, блискуча стежка. Старий ішов повільно, спираючись на грушеву сучкувату палицю, і по кілька разів спинявся. Його душило у грудях. Але стогін був короткий, ніби старий сердито плював на когось і не міг ніяк одплю-ватись.

Униз спускались левади, зарослі сінокосами та гаями.

— Оце, сину,— казав старий,— може, ти знаєш, левада була колись у генерала Комашні. Ой, добра левада. Десятин із десяток буде. Добрий пан був, багатий. А так уся худоба пішла і собака не загавкав: Петро Дудка купив.

Ні з чого, можна сказать, розжився чоловік. Такий же, як оце й ми, шарпак був, як не гірший, а так от зумів. Ну та й на руку легкий. Більшого злодія на все село не було. Тільки одні коней крали та пропивали їх, а Петро — то валу, то полотна шматок, а то, гляди, й жита копу. А як строїться, то тільки з чужого лісу. І все одно йому — чи панський, чи мужичий. Так от і повезло чоловікові. От оце й леваду

купив ні за що. Заплатив три тисячі, зрубав дерево, продав за дві тисячі сімсот. А левада зосталась у нього. Проте люди не люблять його, лютий чоловік...

По дорозі Панасові Федоровичеві встала ціла низка споминів. Кров хліборобська бігла в жилах і тягла сюди, до цих земель рідних, і було боляче, що порвав із нею, кинув її, таку пишну й красну, і кращі роки життя пройшли десь далеко від неї.

За левадами йшли жита пахучі, колосисті, а поміж них росла сила бур'янів.

— Чому, тату, у вас тут так гірко землі обробляють? — спитав Панас.

— Так, синку, споконвіку воно заведено. Та й хліб, Бог милував, родить.

Старий подивився навколо. І його погляд вицвілих очей був такий спокійний і певний, що здавалось, ніяка сила не могла порушити тих звичаїв, які з дідів-прадідів тут заведені. На обличчі в нього була безліч зморщок, глибоких, замертвіло-землистих, і кожна з них була свідком глибоко пережитого лиха та страждання.

Зчинилася пожежа — лягли зморшки на лобі; так і зосталися. Чогось з'їла корова і пропала — лягли нові зморшки. Почалися сварки за худобу — і сила зморщок коло очей, наче силились зібрати шкіру в очкур, з'явилася задуха і підтягло щоки, а дві глибоких зморшки лягли від бороди і до самих очей вздовж носа.

— А це, сину, й наша нива,— сказав старий, важно одди-хаючись, коли вони підійшли до однієї ниви.— Воно, сказать, хліб не так щоб і добрий, та проте, хвалити Бога, тільки клопіт один із сусідами. Кіндрат он Чепіга на цілу четверть ворався в нашу грань. І от, бий його лиха година, цілих десять літ судимось, вожаємось, і грань уже виїздили

одводи-ти, та й не помагає. І суд сказав, що тут грань повинна йти, а він все-таки, сльота, лізе та й лізе. На цілу четверть, чуєш, ворався. І як тільки почнуться жнива або оранка — так тобі й лайка. Чуть голів не порозбивають. Мої хлопці гарячі такі, та й він лютий. Ну, як почнуть, як піде... Прямо життя нема. А тут он тобі Альошка лізе. Одвів же, на, кажу, ори, сій, їж. Ні, таки, сукиного сина, лізе, стерво. Дай, кажу, віку дожить, тоді як знаєте. Так де там...

Він трохи помовчав, оглядаючи жита. А далі, наче згадавши якусь стару думку, додав:

— Е-е! Жито добре в нас. Такого тут немає. Альошка колись, ще як при нас жив, украв у графа три снопи "Улян-ки", то й зайшло з того. Добре зерно, і хліб з нього добрий.

Старий Кирпуля пішов обніжком і увесь час важко пихкав, бубонів щось і сердито лаявсь. Увесь світ для нього складається з ворогів, і кожен з них намулив очі йому. Трудно з усіма ними управитись, але була вже й у тому глибока втіха, що хоч добре вилаєш їх.

А по полях тихо йшли шелести... Бігли струмки вітру, високими хвилями котилися по полових житах. На тлі цьому зігнута постать Федора Кирпулі з довгою сірою бородою, в старому брилі, обіперта на палицю — як могутній господар, а лани — його діти. Стоїть, як вартовий, і пильним оком слідкує за всім. Чи думи якісь неясні, але глибокі й болісно-щирі, як стрічка всього життя старого Кирпулі, чи звичайні клопоти та сварки проходять в нього на душі...

Назад повертались польовою дорогою. Дорогою догнав їх низенький чорнявий чоловік. Ішов він, розмахуючи довгим ціпком і закидаючи широко ногами, і вся його постать від того кумедно крутилась.

— До папаші в гості пожаловали? Як же, нада провідать, непремінно нада,— м'яко посміхаючись, звернувся він до Панаса. Говорив він

тоненьким тенором, м'яким і співучим, і при цьому темні очі, і зуби, і все чорне засмалене обличчя лагідно посміхалось. Він який час витирав брудною хусткою піт на обличчі, а потім знову заговорив: — І подивиться на вас, Панасе Федоровичу, так зовсім не пізнав би. Так, к примеру сказать, зустрів би в городі, так і не подумав би, що це ви. Наче трохи змінились і похудали наче трохи...

— Захворів, болізнь така образувалась: от голова болить, та й так усюди слабість... Доктор сказав: це у вас все більше од перевтомленія — усякими науками занімаюсь, багато доводиться робить. Ну, і те сказать — служба...— відповів Панас Федорович.

— Да, можна сказать... Усюди жизнь нелегкая,— заговорив знову чорнявий дядько.— Я так полагаю, Панасе Федоровичу, у всякого чоловіка, к примеру сказать, повинна бути своя дорога. Як він на неї вірно попав, то, значить, йому добре. А як він не вцілив, то цілий вік і блукай. І нема тоді йому спокою і хорошої жизні. От, скажем к примеру, наше мужиче життя — дорога верная, пряма. Іди собі, нікуди не звертай. Ори землю, хліб обробляй, і буде в тебе що їсти і чим жити. А подивіться, яке наше життя гірке. Чи хто-небудь до пуття з'їсть кусок хліба? Чи хто живе так, як слід жити чоловікові? Усі їдять кращий хліб, тільки не мужик, тим що сам обробля його. А чому так, Панасе Федоровичу? А тому, що бояться усі мужика. Прокинеться він, візьметься за діло і прожене тоді усіх, хто на його плечах сидить, бо йому таких, к примеру сказать, дармоїдів не треба. От вони й бояться нашого брата, і стали на нашій дорозі.

— Ой, скажу я вам, братіку, буде ще лиха, та ще й скільки. Буде всього: і гіркого зазнаємо, та й кращого дочекаємось. Я ще й так гадаю: та невже ж таки, бий його сила, усе мужикові, усе ори та й ори, возись в гнояці, в грязі, невже таки ніколи не полегшає?

За темною зубчатою стіною лісу, вкритою золотим пилом, ховалося сонце, і дві довгих сизих хмари, схожі на розп'ятих птахів, яскраво виблискували позолоченими кінцями.

А голос чорного дядька бренів щиро, і від нього ставало на душі тепло й затишно... В селі стояла густа курява від отари. Коли порівнялися з нею, високий похмурий вівчар Петро Тхір грізно оглянув їх, і його чорне засмалене обличчя на один мент спинилось холодно-ворожим поглядом на Кирпулях.

— Не слухаються вже овечки вас, діду,— лагідно звернувся до нього чорнявий дядько.

— А бодай вони всі виздихали йому — бігають, наче пока-зились усі, — суворо відповів він і знову почав ляскати пугою.

— Тоже життя,— почав старий Кирпуля,— увесь вік чоловік бігав та робив по людях. Було, куска й хліба не встигне проковтнути, як уже на роботу треба йти, так усе й перебивався. То змолотить за коробку у дядька, то десь за сніп перехопить. Так і вік прожив. А на старість вигнали з власної ж хати і довелось оце ватагу пасти. Воно, сказать, хоч і неважка робота, а побігай цілісінький тобі день.

— А все діти, дедушка,— лагідно встряв чорнявий дядько.— Можна сказать, усе життя чоловік старався для дітей, а вони як подякували йому на старість. Та й те сказать — і з них толку мало. Сини злодіями поробились. Оце й недавно, кажуть, піймали в степу одного з кіньми. Кажуть, уже били-били. Ледве живого пустили. А він хоч би тобі що. Два тижні полежав, а потім і подавсь-таки знову кудись. Ну, а дочки тож у розпутниці пішли. Одна, кажуть, і байстрюка привела та десь і задушила. Так ніхто й не найшов... Начальство приставало, допитувалось, а вона, суча дівка, так і не призналась. Ну, звісно діло, який час там посиділа в острозі, а тоді уп'ять-таки пішла гулять. Лихо з такими дітьми, дедушка.

— А так, чоловіче, так,— байдуже відповів старий Кирпуля.

На розі однієї вулиці коло старенької, врослої в землю хати, сільської розправи, чорнявий дядько привітливо попрощався й подибав дрібними кроками в двір.

— Хто це такий, тату? —запитав Панас Федорович.

— А це, може, знаєш, Іван Ракша. Він у нас десятникує. Тоже побивається чоловік. Землі нема, ремесла не знає, та й слабенький він якийсь. То ото так більш десятникує: на пошту ходить, бумаги розносить. А так плохенький чоловік.

Як їхав Панас додому, в його душі підіймались найтепліші почуття до своїх рідних, з якими він стільки літ не бачився. І коли попадалися йому по дорозі знайомі хутори, що так приваблююче й затишно визирали з яскраво-зеленого листу дерев, молоді гаї з струнками берізками скраю, вузенька заболочена Гнилиця з широкими луками, що заросли вільхою, вербами та лозами,— кілька разів очі йому запливали великими слізьми і в грудях підіймався солодкий сум. Кожна місцевість чимось була знайома йому в дитячі часи,— і тому вона й тепер здавалась такою ж радісною й привабливою, як і в дитинстві. І було боляче, що в ту пору, коли його товариші Карпо Гнилиця, Кузьма Юзь, Терешко Півень пасли тут на волі худобу, ловили рибу й пекли картоплю, він, Панас Кирпуля, мусив стояти у великого крамаря Живжика, продавати солону рибу, розносити пакунки до купців і мовчки зносити знущання старших прикажчиків.

Тепер знову хотілось забути рішуче про все те життя, що провів десь поза Розбитими Глечиками, вирізати з власної душі всі ті страждання, що зазнав там мовчки, на самоті, в темних кутках великого склепу-крамниці. Хотілось скинути черевики й босим пройти по м'яких росяних травах, а потім сісти над річкою і слухати, як скидається риба у воді. А коли приїхав додому й увійшов у хату, чомусь стало важко і вся ніжність раптом кудись зникла. Привітався зо всіма весело, але увесь час між ним та його рідними почувалась ніяковість.

У вічі зразу кинулась хата з силою одежі, брудної і обідраної, безладно розкиданої всюди на лавах, жердках і в різних закутках, неприкритий хліб, коло якого валялось багато об'їдків, заплiснілі й запорошені маленькі вікна, в які падали два-три косих промені, освітлюючи широку смугу хатнього пороху.

І від цього всього стало без кінця боляче й тоскно. І якось сама собою розпочалась спокійно-холодна балачка — ніби в родині Кирпулів нічого незвичайного не сталось.

Його мати, маленька, з безліччю м'яких, як шкурка печеного яблука, зморщок на жовтім обличчі, почала плакати, і її вузенькі глибоко впалі очі лагідно вдивлялись крізь сльози на сина. А через який час вона схаменулась і почала клопотатись про страву. Невістка Федора з червоним красивим обличчям увесь час вороже з-під лоба слідкувала за Панасом.

Всюди по вікнах, лавах і долівці лазили довгі вусаті таргани, а вночі було навіть чути, як вони лопотіли лапками, наче танцюючи. Здавалось, що вони тут краще за всіх знають кожен закуточок і порядкують в них, як у власнім господарстві.

І при всьому цьому мимоволі вабили око кілька пучків засушених квіток і зеленої трави коло образів. Образи були темні й засиджені мухами, але в тих засушених квітках і траві зоставалась глибока ніжність і лагідність чиєїсь душі.

Життя почалося одноманітне й нудне. Коли їхав додому, мріяв про те, що буде лежати і паритись на сонці, купатись у річці. Хотілося ясних днів, гарячого сонця, а як навмисне ішли увесь час дощі, а після них ставали хмарні вітряні дні. А коли попробував обливатись холодною водою в суточках, із сусіднього двору заглядали в дірочки діти й гидко сміялись. Довелося кинути й цю справу й більш навіть не думати про неї.

Вранці хотілось поспати, щоб скоротити нудоту дня, але коло печі починався гомін і метушня, а старий Федір довго і болісно кашляв, хрипів і сякав. Він, як навмисне, не виходив на двір, наче намагався розбуркати всіх у хаті, і з його грудей тяглись і виривались довгі і хриплі звуки:

— Упху... Упху... Упху...

Якусь хвилину він спочивав, а потім знову починав кашляти, і здавалось, що там у нього всередині хтось возиться з заіржавілими колесами; а вони так настирливо скриплять.

Він ще довго сидів, стогнав і бухикав, а потім запалював люльку й також довго курив її. А далі який час мовчки сидів, зітхаючи і вдивляючись своїми старечими вицвілими очима в долівку, і нарешті мляво й знехотя виходив із хати.

На дворі валялась усюди сила сміття, коло хлівів лежало багато гною, який скидали в одну купу, але скидали недбайливо, і він, всюди розкиданий, тягся за ногами, коли повз нього йшли.

Оселі були всі старі, з обдертими лісами, з яких визирали темні дірки, з підгнилими і похиленими присішками. В старих розсмиканих дахах клали гнізда горобці, й бадьорі метушливі табуни їх настирливо цвірінькали всюди. З ними вели уперту боротьбу, жорстоко руйнували їхні гнізда з жовторотими пташенятами, гнали їх звідусіль, але вони були завжди бадьорі, говорливі і сміливо лізли під самі ноги, наче дратуючи господарів.

І всюди була безліч речей — ломачок, старих колес і різного лахміття, недбайливо розкиданого, розтиканого по закутках. Під повіткою щось стругав жонатий син Гриша, і старий ішов туди і про віщось говорив, а потім через який час виходив звідти, сідав на деревині

і, запаливши люльку, плямкав і дивився тупо й байдуже кудись вдалечінь.

Гриша був молодий високий чоловік, але згорблений від постійної роботи. Обличчя у нього було худе й засмалене, з широкими щелепами, на яких поросло молоде ріденьке руде волосся бороди. В синіх очах у нього стояла така сама м'якість і лагідність, що й у брата, коли він сміявся, і так само непомітно вона змінялась холодно-злісним виразом.

Він так само, трохи попоравшись на дворі, любив увійти до хати, запалити цигарку і довго топтатись без діла, і виходив нешвидко і знехотя, коли тільки накидались на нього жінки.

За порадами він приходив до старого й говорив холодно й суворо, вдивляючись сірими очима та розмахуючи довгими грубими руками.

Старий сидів і плямкав і, нарешті, виймаючи з зубів люльку, відповідав:

— Як знаєш, синку. Роби як знаєш.

Гриша починав клопотатись, але старий мовчав, про віщось думаючи.

Смерть, здавалось, поклала певну руку на нього, в довгі безсонні ночі щось нашепотіла йому, і з кожним днем повільно одходив старий од життя, з неприємністю одкликаючись на нього.

Як приїхав Панас Федорович, щодня ставили самовар і пили чай усі, довго, обливаючись потом і голосно студячи з блюдечка гарячу воду.

У Гришки був син-йолоп Юрко. На день його випроваджували з хати, і він вештався десь на вулиці. Але на чай він завжди прибігав. Ускакував у хату з якимсь диким і моторошним гудінням. Вирячені очі безглуздо і

заклопотано бігали у нього, сірий чуб неохайно настовбурчувався, під носом у нього було мокро, і він голосно увесь час шморгав. А з розрізаних штанів іззаду теліпався хвіст брудної сорочки. Він мовчки накидався на чай, і тоді його одводили до полу і напували там.

Але одного разу він схопив гарячу поцяцьковану шклянку і раптом випустив із рук. Шклянка впала й розбилась. Юрко злякано закричав і зразу ж оглянув усіх дикими очима і втік. А в хаті піднявся клопіт.

— От, Боже наказаніє на нашу голову,— почала стара Євдоха.— І як-таки не слідить за дитиною? Куди ти дивилась,— накинулась вона на невістку,— ти ж таки знаєш, що воно таке? Де в нас средства, щоб шклянки купувати, ти принесла, чи що?

— А що я за ним буду слідкувати? — огризалась невістка.— Хіба в мене тільки й роботи, щоб за ним дивитись? Усе ж навалюєте, за всіх роблю, а як що тільки сталось, я й винувата.

— Ач, сучка, їй одно слово, а вона тобі десятеро. Та й не заткне їй. А що ж, я тоді повинна дивитись за твоїм дурнем?

— А нащо це повидумували чаї якісь? Подумаєш, пани які приїхали: що він, грошей яких привіз, добра понапасав, як інші, тільки балака добре. А панькаються з ним, не знають де й посадити, чим і годувати.

— Цить мені, сучко,— лютувала стара,— бо горлянку, стерво, заткну тут. Вон, задрипанко, з хати.

— Цить ти,— підскочив Гришка і замахнувся на жінку. Та раптом кинула роботу і вискочила з хати, голосно заплакавши.

— А ви тоже, мамо, із дрібниці підняли клопіт. Що воно, поможеться, чи що? Ну, пропала, другу придбаємо, як будем живі. А не придбаємо, то й без неї обійдемось.

— То мені вже й слова не можна сказати? Усе я лиха та люта у вас! Кину все, самі що знаєте, те й робіть.

— Ну, буде вже, буде, тебе тільки зачепи,— обізвавсь старий Федір.

Євдоха мовчки почала поратись коло печі. А старий повільно оповідав, як двадцять років назад він поїхав на ярмарок, продав теличку, а тоді порішили випить могорича з покупцем. Купили горілки, а нічим пить. Кинулись, чарок немає. Ну то ото тоді й цю шклянку купив. Три копійки заплатив. Ловка така була, поцяцькована, акуратна, та й кріпка. Таких тепер не дістанеш уже.

— Та й треба ж було йому, сучому синові, розбити її! д тут же й шклянок мало.

І цілий день ходили всі мовчки, сердиті.

У свято до церкви дзвонили рано. Сонце лише встигало визирнути із-за левад, і від шпилів лягали довгі сиві тіні.

Церква була низенька, на високім шпилі, оточена густим листям старих розрослих дерев. Вона теж, здавалось,глибоко зажурилась і в задумі трохи схилила набік бані, а високий хрест на дзвініці низько похилився на яр.

Коли Панас Федорович увійшов до церкви, здивовано озирнулось чоловіка кілька, а потім почали пильно хреститись. Старенький піп зацікавлено виглянув крадькома з вівтаря, збився з єктенії й закашляв.

У церкві панували легкі сутіні, кілька променів пробивалось крізь запорошені вікна й перепліталось у вівтарі. Пахло кислим потом, вогкими сукняними свитками й воском, і нудно тяглися співи з криласа. А спереду перед самою божницею стояла панна, переступала з нОги на

ногу й крутила парасо-лею. Вона кілька разів озирнулась назад, але, запримітивши Панаса Федоровича, зніяковіла й повернулась до божниці.

По дорозі з церкви панна догнала Панаса Федоровича й щиро привіталась із ним.

— А ви давно до нас, Панасе Федоровичу? Я тільки вчора почула, що ви приїхали.

— Я вже більше як тиждень.

— Нудитесь, мабуть, після великого міста... Там все у вас освічені люди, є з ким поговорити і побувати де, та все там гарно та чисто. А тут така нудота, ні з ким і слова сказати, не хочеться й з хати виходить. Та все такі тут люди — заговориш до нього, а він так на тебе чудно дивиться, так і думаєш — або осудить, або насміється.

— Та-ак. У мене були гарні знайомі. А от, знаєте, треба було їхати.

— Діло маєте яке?

— Хвороба заставила. Захворів, знаєте, болість така обра-зувалась. Голова болить, нудить. І ліки ніякі не помагають. Лікарі порадили в селі жити. А тут же й гарно у вас, зелено, повітря свіже, тільки, справді, тут і можна жити.

— Ой, Господи, як тут тільки нудно жить. А восени грязюка така страшенна, темрява: нікуди не вийти. І так лютуєш на всіх — ладна б, здається, сама себе покусати. А коли згадаєш, як там люди живуть у місті. Всюди великі доми, та світло та чисто так. Зачинився собі в маленькій кімнаті, засвітив світло, й нікому до тебе діла немає. І так там тепло, привітно. Ой, Господи, так би знялась і полетіла туди. Якби тільки можна!

Говорила вона злегка хриплим, але щирим голосом, прикладаючи руку до грудей. Темні, маленькі очі їй мрійно вдивлялись в далеку просторінь, і все обличчя, худе й жовте, з густим ластовинням, скривлялось у болісну гримасу.

— А хіба ви ніколи не жили в місті?

— Ні, я тільки так, проїздила кілька разів. Вчилась я в учительській семінарії, а тепер тут учителюю. Ой, Господи! То ви, певне, й не пригадуєте мене, а я вам нічого не казала. Я ще тоді дуже маленька була, як ви звідсіль од'їхали. Я, може, знаєте, дочка Петра Дудки.

Вона промовчала.

— А ви надовго сюди приїхали? — запитала далі.

— Не знаю. Як буду поправлятись, то, мо', й довше пробуду. А то, так поїду на море. Давно вже, знаєте, збираюсь...

— Ой, Господи, який ви щасливий. На море поїхати. А я хотіла б хоч у місті жити. Ну, то поки будете тут, хоч не цурайтесь. Може, коли-небудь підемо гуляти. Тут у нас гарні ліси. Можна й по гриби сходить. Господи, я така рада, що хоч буде з ким поговорити. А то тут усе такі люди...

Панас Федорович кивнув головою й попрощався.

Ради свята страву готували кращу й за стіл сідали всі з привітливими обличчями. Тільки коли почали ділити куряче м'ясо, зчинилась маленька сварка, а старий Федір раз навіть стукнув ложкою Юрка, що розливав страву. Але й це непомітно пройшло. І розмови йшли лагідні, безтурботні. Старий Федір любив згадати, як колись у давні часи борщ їли в свято з сметаною й гарячими книшами.

— І зараз, тату, в кого є достатки, так їдять. Все діло в достатках. Он у Лупа Потіпаки так, щоб кожне свято борщ був з гов'ядом — і щоб хліб був гарячий. Непремінно так. А то кида зразу ложку і з хати,— встряв у розмову син.

— Ні, тепер уже й там нові заведеньки,— зауважила невістка,— син усім порядкує. Він сам собі нажив добру худобу, то волами торгував, то свиней перепродував. Так тепер сам окремо їсть, і молока йому, й яєчню, а ті тільки дивляться мовчки.

— Ну, чого б то він усім давав їсти,— сердито перебила Євдоха,— що вони, помагали йому, чи що? Скажи на милость, став би він і їх ще харчувати! Таке й скаже!

— Та то ж так тільки говориться, а ти вже й репетуєш,— вмішався старий Федір.— То к примєру говориться, як люди живуть.

— Та й я нічого не кажу,— виправдовувалась Євдоха. Після обіду всі важко зітхали й потім повільно розходились

спочивати. Лише невістка зоставалась прибирати посуд. Вона довго з ним поралась. А потім ішла до комори. Там у неї була сила своїх таємних і цікавих закутків. В кожному з них було приховано багато різних речей. І всі вони вабили й цікавили її, і вона жадібно, боячись, щоб — не спіймали, накидалась на них. В рукавичках, в різних вузликах була зав'язана сила ласощів, а вона розв'язувала їх, довго розглядала і навіть забувала, що можуть піймати її, пробувала на смак, а тоді так само зав'язувала й клала на старе місце. А коли знаходила засушені груші або яблука, запускала туди пригоршні й, напихаючи ними рот, набирала їх у пазуху, в кишені, знаходила насіння й так само насипала його.

Але стара Євдоха повсякчас слідкувала за нею й, примітивши, що невістки нема довго в хаті, потихеньку виходила й, підкравшись до комори, накидалась на невістку.

— А що ти там робиш?

— Та нічого, мамо. Сорочку Юркову шукаю,— відповідала та засмучено.

— А-а, брешеш, сучко. Ач, уже насіння дістала й лускає. А щоб ти подавилась, паскудище. І дістала-таки. Ховала його, ховала, думаю, на святки зостанеться, а вона вже й видряпала.

— Та, їй-богу, мамо, це в кишені трошки зосталось. Ну, чого б я таки полізла до вашого насіння?

— Та ти ще й брешеш? Я ж таки бачу, що насіння. От ти наказаніє Боже. І ніде від неї не заховаєшся. Усі такі: яке коріння, таке й насіння буде. І мати твоя злодійка була, й ти така сама.

Невістка виходила з комори засмучена й розчервоніла. Але в очах у неї стояла приємна задоволеність.

Сусідом Кирпулів був Семен Квач. Грунт у Семена Квача такий самий вузенький, як і в Кирпулів. Цілий вік слідкували вони за життям один одного; багато разів перепліталось це життя й поклало якісь свої глибокі виразки в душах обох. І ці виразки увесь час боліли й ссали в серці, а в святні дні, в часи спочинку вибухали, викликаючи тяжку сварку. Сварка була стара й давня і почалася з того, що до Квачів заскочив півень Кирпулів і став пастись на грядках. Його запримітила стара Квачиха, прогнала один і другий раз, а втретє, розлютувавшись, ударила ломакою та вцілила так влучно, що півень скалічився. Квачиха злякалась та нишком і зарізала півня: з того й почалася сварка. Хотіли були позиватись, але одговори л и люди.

Сварки виникали майже щосвята. І в цьому вчувалась якась своя глибока алкоголічна потреба. Після обіду всі чекали її нетерпляче,

нервово сновигаючи по двору. З подвір'я Семена Квача визирала старша невістка, а, запримітивши її, Євдоха накидалась на неї:

— Ач, як очі вирячила, відьма клята! Чого тобі треба тут? Чого ти дивишся, вкрасти що хочеш?

Тоді з-за хліва вискакувала стара Квачиха і, вся розлютована, гаряче огризалась:

— А ти чого на молодицю нападаєш, стара сучко? Що вона тобі зробила? Ач, зогнулося стерво в три погибелі, а таки й собі лаяться.

— Оце тебе не бачили тут! Як же — треба встряти, відьма за відьму ніколи не пропустить, злодійка пранцювата!

— Ах ти ж, лиха тебе година бий. Чи ти ж бачила, щоб я коли в кого крала? А щоб тобі, молодице, й очі повилазили, як ти бачила!

— А пір'я хто в суточках порозкидав, кажи! Може, не ти? Відьма проклята!

— Сама ти відьма, сучко крива, он тебе й Бог покарав за це! Скандзюбилась у три погибелі, а на других нападаєш.

Зацікавлені діти з двору Квачів злізли на лісу й увесь час напружено й захоплено вслухались у лайку.

Гришка спав у клуні, але, зачувши крики, прокинувся. Зразу чомусь стало важко, не хотілось навіть вставати. Але десь углибині ворушилась якась злість, що чимдалі зростала й викликала глибоке хвилювання. Хотілось на когось наскочити й вилити всі образи, усі прикрості, якими так щедро наділило життя. І сам того не помічаючи, він хутко підвівся й вийшов на двір.

— Ти чого на лісу зліз, сукин сину? Злазь мені зразу, а то так і загилю,— присікався він до хлопця. Зляканий хлопець з несподіванки зачепився за гілку і, забившись об землю, почав голосно плакати.

— А ти чого на хлопця так накинувся, як звірюка? Ач, яка каторжна морда!

— Мовчи ти, відьмо клята, а то так і вмиєшся кров'ю.

— А ти не дуже лишень з кулаками, щоб і тобі, того, не попало,— вступився старший син Квачів.— Ач, як розносився з кулаками! Гляди лишень мені.

— А чого ж він на лісу заліз? Усяке бидло буде чіплятись та ламати мені лісу!

— А хіба вона твоя, чи що?

— А що ж, ти її ставив?

— Та хоч і не я, так на чиїй вона землі?

— Та вже ж не на твоїй!

— Як не на моїй? А грань де проходе? Що, хіба тобі повилазило, що ти не бачиш? Улізли, сукини сини, та тепер ще й лаються.

— А де ж проходе? Проходе там, де й слід.

— Он дивись. Грушка де стоїть? Грушка не на моїй землі? А тепер подивись, куди грань іде. Що ти мені кажеш — грушка на твоїй землі! Хіба ти не вплівся? Коли це вона стала на твоїй землі?

— Як, он люди скажуть, що вона наша! А що тільки ви всі, злодюги, пообносите груші, так хіба того груша ваша?

— Щоб ти так світу бачив, як це ти кажеш! Споконвіку вона була наша, й наш дід її садив. Он усі старі люди заприсягнуться в цім.

— А хто такий, докажи! Ну, скажи!

— Та всі. Хоч і покличемо!

Коло них уже зібралась ціла юрба зацікавленого люду, і всі сміялись і жваво обмірковували справу.

— Ей, люди добрі, а йдіть сюди: покажіть грань,— гукнув Гриша.

Кілька поважних чоловіків зразу завагались, а потім, одді-лившись з гурту, надійшли й почали палко обмірковувати справи. Вони теж скоро поділились на два табори, і кожний з них сперечався з другим.

— Е, ні, цього, люди добрі, не кажіть,— устряв у розмову старий Кирпуля.— Грушка таки наша, коли хочте. Ще покійні наш батько як умирали, так казали: ото ж таки гляди, сину, грушу я садив, так не запускай її, та гляди, щоб люди овочу не обносили на ній.

— Що воно там, старий собака, варнякає! Три чисниці до смерті, а воно й собі лізе. Сиділо б на печі, пихкалка погана,— вмішався старий Квач і ненароком штовхнув Кирпулю в груди.

Той раптом закричав, а тоді почав довго й голосно каш ляти:

— Апху, апху, апху... Пху, пху...

— А ти чого старого чоловіка чіпаєш? — присікався д< нього Гришка.

Вони стояли мовчки, обидва люті, зі зціпленими зубамі й ворожими очима, як два хижих голодних звірі, що зустріли ся в пустелі. І раптом Гриші задрижала нижня губа, і він запопавши кілка, націлився на Квача. Той одскочив на кілька кроків.

— А, сволоч, злякався. Уб'ю тут на місці!

— Люди добрі, дивіться, будете свідетелями. Він нахваляється вбити мене,— закричав Квач.

Кілька чоловіка підскочили до Гриші й, захвативши його за руки, ввесь час тримали його.

— Пустіть мене, їй-богу, уб'ю його! Тут на місці!

Але за кілька часу він заспокоївся, й знову почалися сварки. Винесли мотузки, сажня й стали міряти обидва грунти, а далі почали забивати пакольні. І ще з більшою силою розпочалася лайка. А, слідом ідучи, Гришка виривав пакольні й викидав їх далеко в грядки. Надвечір всі стомлювалися і люди починали розходитись. Гришка і Квач похрипли, і з їхніх грудей вилітали окремі придушені слова. Вони повільно розходились, і останні слова лайки завмирали в глибині дворів.

А старий ще довго вештався по двору й кашляв:

— Апху... Апху... Апху...

А коли стихав кашель, Кирпуля починав когось лаяти злісно й сердито, але лаяв тихо, сам собі, й розмахував руками.

І всі Кирпулі никали по двору кволі й пригнічені, наче якусь тяжку витрату перенесли і тепер стало на душі сумно, але спокійно й затишно. І говорили всі тихо й лагідно.

Одного разу увечері прибігла до Кирпулів дочка їхня Па-лажка. Вона страшно запихалась і ввесь час нервово тремтіла й плакала. А коли трохи заспокоїлась, крізь сльози розказала, що її чоловік ходив до сусідки, вдови. Вона про це саме дізналась, бо вислідила. А сьогодні побачила, як вони сиділи на полу, обнявшись. Не втерпіла тоді та й побила всі вікна в тієї молодиці. І сама не знає, як це зробила. Тільки всі до одного повибивала. Як розлютувався чоловік, прибіг додому п'яний, як запопав її та лупцював уже, лупцював. Ледве жива зосталась. Вирвалась та це й прибігла. До чоловіка більш не повернеться.

Говорила вона, щоразу здригуючись і плачучи, і, розстіб-нувши сорочку, показувала груди, вкриті синяками. А стара уважно слухала, хитала головою й сама плакала.

— Як знаєте, мамо! — жалілась Палажка.— А туди більш не піду, скоріш повішусь або втоплюсь, а не піду.

— То твоє діло, дочко, про мене хоч і не ходи. Тільки щоб гірше не було. Він, гляди, ще з тією злигається, а ти тоді зостанешся ні в сих ні в тих.

— Все одно, мамо, а туди я не піду. Краще ввесь вік свій одна зостанусь, ніж з таким жить.

Обличчя у неї було жовте й худе, і чорні очі дивились широко й злякано.

— Гірка твоя доля буде, дочко,— сумно почала Євдоха.— Все одно пуття, я бачу, не буде. А подумаєш, як любились, коли він сватався, аж гарно глянуть було. Одне без одного жить не могли. І він такий гарний та прислужливий був.

— А тепер, мамо, і бачити мене не може, і ніколи не пройде, щоб не насміятись або не вилаяти. І вночі ніколи не приходе,— з плачем додала Палажка.

— То-то й є. А то все, дочко, нові люди завелись. Як же? Я кохаю його. Піду за нього! Боже, скільки одмовляли! Не послухала та й пішла. Ну, тепер сама на себе жалійся. Бачили, голубонько, очі, що купували: їжте, хоч повилазьте.

Потроху дочка заспокоювалась, і було чути якусь тиху її розмову з старою. Пізніш прийшов і сам Прокіп. Він ішов, широко ступаючи й тиняючись, і коли увійшов до хати, від нього запахло самогонкою.

— А, ти вже тут,— побачивши Палажку, звернувся до неї.— Прийшла, так сказать, мамаші жаліться. Ну що ж, жалійся, що от, мов, побив чоловік. Ну що ж: побив? А чому побив? Тому що надо! Не роби людям пакості, то ніхто й тебе не стане трогать. Какое твоє діло, що я десь був. Хіба я не свободний, чи що? Хіба не маю право піти куди захочу. Кажи мені: маю я право чи ні.

— А воно й тобі, хлопче, не слід би так робить. Нащо тоді й женитися. А коли вже женишся, хлопче, так держись одного!

— Мамаша! Ето діло моє! Я єй муж! Я з нею й розправляюсь, как хочу!

— Та воно-то так! Тільки ж вона нам дочка й рідна! То як же ми будемо мовчати? Може, ти й убить хочеш, воно ж таки хоч і кому важко за свою рідну дитину.

— Но только єжелі я обіжаю, то нехай вона до вас іде жить. Мені таких не надо — знайду другу. Наша марка, мамаша, тепер високо стоїть, женюсь на кому вгодно.

— Чому ж ти раніш не думав про це, хлопче? А тепер, як заходився, як зав'язав світ і собі, й другій людині. Не треба було тоді брать її, як вона не до вподоби.

— А хіба я знав, що так буде. Та й то сказать — постановили приданого на три тисячі, он пару волів дать, коняку, фургон... А де воно все?

— Та хіба ж таки ти, чоловіче, нічого й не получив од нас? Дали ж тобі пару волів і фургон, а з конякою не вправились, можна б і підождать. І ми ж таки не хто такі, а свої...

— Ну да, мамаша, ето верно. Но тольки я ждать не хочу Мені треба заразу й больше нічого.

— Ну, а що ж у тебе, сину, є, що ти так присікавсь до нас? — вмішався в розмову старий Федір, що до того сидів і мовчки слухав.

— Папаша! У мене всього: голова й руки. Я всьо могу. Костюм пошить могу; майструвать могу. На всі руки майстер. І куди вгодно пойду й зароблю собі кусок хліба. Да-а, ето верно, папаша!

— Балакай, хлопче! Язиком можна все зробить. А що ти заробив до цього?

Прокіп ще довго варнякав і хвалився перед Кирпулями. А потім кілька разів протяжно й голосно позіхнув.

— Ну, нада й домой. Время такое, как говориться, пора й спать. Палажко,— звернувся він,— ходім додому!

— Не піду я туди. Чого я там не бачила, щоб знову почав бити? Он і так усе тіло аж горить!

— Па-лажко! Іди додому! Я приказую тобі! А то поведу. Чуєш чи ні?

— Ну, та йди вже, дурна,— нишком звернулась до неї Євдоха,— раз кличе, то йди. А там якось поладнаєте. Іди, йди!

Палажка який час вагалась, а потім уся зщулилась, хутко вийшла з хати, а слідом за нею й Прокіп. Знадвору було чути деякий час п'яне варнякання Прокопове.

Настали місячні ночі. В смутнім сяйві тремтіли верхів'я дерев, слалися довгі тіні і з тихим задумливим шелестом спускались на траву тумани.

А в блідім мороці вставали таємні звуки й солодкою тугою манили в далечінь. Ірина Петрівна майже щовечора виходила гуляти на майдан коло церкви. Вона повільно ходила з кінця в кінець. Інколи приставав Панас Федорович, і обоє, стиха розмовляючи, ходили навколо церковної огорожі.

А звідти було видно довгі яри Розбитих Глечиків. В срібній млі чуло й непорушно дрімали темно-зелені густі гаї. А в їхній тиші безтурботно й лагідно дзеренчали невгомонні струмки.

А там, за гаями, в зелених туманах гойдались полові жита й сиві хвилі котились до полохливих осик, що в тривозі тремтіли листям.

Панас Федорович в таку пору думав, що між цими пишними ланами та злиденним життям Розбитих Глечиків є глибокий таємний зв'язок.

Тут, у Розбитих Глечиках, із трухлявих цурупалків складають люди своє життя. Щорічно майже бувають пожежі, і на місці старих просторих хат виростають маленькі землянки, темні, брудні та тісні. І в них задихаються люди, і тяжкі прокльони посилають у небо. А там на полі ростуть їхні діти, їхні найкращі мрії, ясні й ніжні, кров'ю і потом виховані.

Тут у муках стогне зубожілий люд, а на степу в розкошах бавиться буйний хліб їхній, що йому золотих пісень співає вітер. І слухають стомлені люди тих пісень ланів, і одтаюють потроху їм загублені душі, і розправляються крилами замерт-вілі надії.

Одного вечора Ірина Петрівна була задумлива, увесь час нервувалась, наспівувала сумних мелодій і, зриваючи гіллячки акації, стьобала ними Панаса Федоровича.

— Чого ви сьогодні така сумна? — запитав її Панас Федорович.

— Так от. Посумувать захотілось. Дивишся на цю ніч, і така журба охоплює серце. І здається — кудись би втекла, далеко, геть. Може, там люди краще живуть... Коли поглянеш туди он на обрій, он туди, де дерева мріють, то здається, що там якісь гарні, гарні люди, і так там ясно та радісно. А невже ж вам нічого такого не хочеться?

— Мені? Колись хотілось, як був хлопчиком! А тепер, знаєте, тільки серце болить, так його здавлює болісно. Може, і справді десь і прекрасні люди, і в них дуже красиве радісне життя. А в мене все болить, і я знаю, що ніколи я не буду бачити того життя, хоч би й опинився сам. Сил нема, усе забрала робота.

— Боже, який ви старий, аж не віриться... А мені от хочеться чогось такого... такого... аж в душі холоне.— нервую-чись, говорила Ірина Петрівна, і наївні темні очі їй з болісним запитанням дивились на Панаса Федоровича.— Ну, а вам так не хочеться? Ну, от, скажемо, любить когось, сильне так... щоб усю душу оддать? Невже так можна кохати, щоб усю душу оддать? Невже є на світі такі люди, щоб могли щиро так оддать усю-у душу, розумієте, усього себе оддати вам?

— А нащо вам усю душу, хіба це можна?

— Ой, Господи! Значить, ви ніколи нікого не любили. А коли серце заспіває— і так хочеться когось голубити... або он глянути на зорі, знайти одну блискучу свою долю та й поспитати. Чи пошле вона свій привіт мені на щастя, чи прийме від мене радість кохання. І затремтить тоді зоря блискучими вогниками, та й усміхнеться так привітно... І тоді стане радісно, радісно на душі. Всіх би тоді розцілувала. Ой, Господи, що це я говорила: всіх би розцілувала. А кого ж я буду цілувати, нікого ж тут, анікогісінько тобі... Панасе Федоровичу, а ви б мене покохали?

— Я вас? Що ви кажете? Нащо я вам!

— Ну, все одно. А коли б я захотіла, коли б я вас покохала? Ви тоді б...

— Не знаю, Ірино Петрівно, їй-богу, не знаю. Та й взагалі я боюсь... хворий.

— Який ви боязкий. Невже у вас там усі такі чудні? Наче з вас видавили усі соки та й покинули...

— Так життя, знаєте...

— Що значить: життя? От мені зразу хочеться танцювати! Ви танцюєте? Давайте танцювати!

І не чекаючи згоди, вона ухопила Панаса Федоровича й почала з ним кружляти. Той одмахувався, недоладно розставляв ноги і упирався, не попадаючи в такт. А вона увесь час кружляла й голосно сміялась.

— А-а! Ночна фея справляє танки кохання! Так, це чудово!

Несподівано перед ними виросла здоровенна, широка в плечах постать у білій чесучовій сорочці.

— І пан бухгалтер тут. А-а! Дуже приємно! Дозвольте рекомендуватись: місцевий псаломщик і, так сказать, словесний битописатель Розбитих Глечиків, Пригоршня. Що ж, весело час провели з нашою панночкою? В любові, мабуть, признавалась? Це вона, безперечно, може. Модистка, можна сказать, на ці діла.

— Не ваше діло, добродію! Вас ніхто не прохав устрявати. Йшли б собі своєю дорогою,— огризнулась дівчина й сердито" одійшла на кілька кроків.

— Е-е! Так як же мені йти своєю дорогою, як ви, можна сказать, самі до мене підійшли під самісінький тобі ніс.

— А все одно, вам нічого втручатись не в своє діло.

— Е-е! Маленька дитина, плакати буде. А татусь давно кашки давали. Мабуть, уже й забули.

— Грубіян ви, фу! Грубіян противний!

— Е-е! Ану, заплачте: е-е!.. Слухайте, добродію,— звернувся Пригошня до Панаса Федоровича,— ходім до нас. У нас, знаєте, тепленька компанія, ну й так сидимо та розмовляємо, аби час даром не пропадав. У хвильку смалимо. Ходімо, добродію.

— Панасе Федоровичу! — обізвалась Ірина Петрівна.— Не ходіть туди. Ходімо краще додому. А то вони не в хвильки, а самогонку дудлять. їй-богу! Не ходіть!

— Ну, пустяки. Що ви церемонитесь з цією феєю. Все одно, вона завтра сама до вас прибіжить. Ну, ходімо! Тепер однаково я вас не пущу. Хто попав у руки до Пригоршні, то вже не вискочить. Ха-ха-ха! Ловко сказано?

Довгий чуб спадав кошмами на обличчя, а дяк, розкривши широко рота, голосно сміявся, й довгий гострий ніс, здавалось, клював повітря. Дяк полегеньку обнімав Панаса Федоровича й волік його на ґанок школи.

— Ну, коли так, прощавайте, Панасе Федоровичу,— кинула з темряви Ірина Петрівна, й голос їй сумно пролунав у повітрі.

В маленькій кімнаті плавали клуби диму, і крізь їхні кучеряві пасма виглядало заплямоване мухами обличчя Шев-ченкове. На стіні, коло залізного, напіврозламаного ліжка з сірою ковдрою висіла скрипка, одна струнка на ній порвалась і скрутилась коло ручки. Густий, сивий порох товстим шаром осів, певно, давно вже тут забули про неї. На столі валялось кілька книжок і окурки від цигарок, а на однім ріжку стояла пляшка з недопитою самогонкою й кілька чарок. Пахло перегорілим тютюновим димом і горілкою.

— Ну, товариство,— весело сказав дяк, уводячи Панаса Федоровича в кімнату,— рекомендую вам: нову птичку піймав уночі — бухгалтер Панас Федорович Кирпуля, а це, будь ласка: Калістрат Спиридонович Заноза, наш професор, і Арест Павлович Курносий, місцевий, так сказать, хлібороб і добрий приятель нащот того, щоб випити. Ну, от наше й товариство, хлопці нічого собі.

Пригоршня ступив кілька кроків по кімнаті, а далі знов казав:

— Треба, братця, випить. Ви ще не все остудили? Тоді наливайте!

Панас Федорович почав був одмовлятись, але його приневолили, і він з неприємністю випив шклянку й закашляв.

— Що, давить? —поспитав Пригоршня.— Да, річ, можна сказать, паскудна, і пече в роті, і вонюча, і хліб чуть, і вообще нікудишня штука. Ну, що ж, коли нема іншої — з нудьги начнеш і цю пить. А це,

рекомендую вам, наш філософ,— показав він на вчителя.— Тут він як розійдеться: і сіонізм, і символізм, і соціалізм, і чого тільки він не видумає. Голова, я вам скажу, а все-таки дурна.

— Вас ніхто не прохав, Арсенію Рафаїловичу, за мене розписуваться. Кожен сам себе повинен знати,— сердито огризнувся вчитель.— Я ж про вас нічого не кажу.

— Хе! Видане діло! А що б ти про мене й сказав. Я тут увесь тобі, як на долоні. А в тебе все он якісь такі високі матерії. Все ти он до науки, на атестат зрілості, в університет. Закохатись в якусь курсистку з гарними очима, зі стриженим волоссям, таку розумну, чудову людину. І нічого з цього не буде — зарані тобі кажу. Нікуди ти не поступиш. А тут от, в оцій школі й зогниєш. Та зо мною буде*ш дудлить самогонку. Так ото, тільки щоб помріяти, похвастаться. От, мов, дивіться, який я розумний, та з високими думками, а ви всі тут нікчемні. А що ти тут такого розумного зробив? Чим ти кращий за нас? Хіба не так, як і ми, п'єш самогонку?

Учитель увесь час червонів, нервувався, закидав, кокетуючи, свого довгого чуба. То підводився й починав ходити, широко ступаючи, то знову сідав на ліжко і з болісним докором дививсь на дяка.

— Ну, а що ж я зроблю, коли ви всі пристаєте до мене? Хоч би й не пив, то заллєте все одно,— виправдувався вчитель.

— Каліструте Спиридоновичу,— звернувся до нього Кур-носий, ламаючи руки.— Ви на їх не обращайте вніманія. Ето вони так: досадно їм стало. Ето міньоться, не безпокойтесь.

— Арсенію Рафаїловичу! Я вас прошу цього не торкаться,— мало не плачучи, звернувся учитель.

— Ну, ну, не буду. Це я так, досадно. Нудота інколи така надходить, що всіх би перегриз, подавив би всіх за їх злиденність. Ех, та ну його! Давайте вип'ємо ще!— І він випрямився на весь свій широкий зріст, і карі вузенькі очі йому горіли гострим, розумно-пронизливим вогнем.

— Ну, а ви,— звернувся він до Панаса Федоровича,— надовго до нас прибули? Так, певне, спочить серед пейзажів, на свіжім повітрі! Тут така всюди мальовнича природа, повітря таке свіже. Як же! Поїдете в місто й будете всім про це розповідати та хвастаться.

— Ні, я хворий, Арсенію Рафаїловичу,— виправдувався Панас Федорович,— неврастенію, знаєте, нажив, перевтомився. Думаю, коли вдасться, підлічиться трохи.

— Панську хворість, значить, нажили. Видумки все це. Вигадали цю хворість та й носяться, а другі мовчки її зносять. А ви думаєте, оці всі люди, селяни, до яких ви приїхали лічиться, хіба не неврастеніки? Ще гірш, ніж ми з вами, а вони, мабуть, і не знають, що є така хвороба. З пелюшок він уже неврастенік, і таким все життя проживає. А ви приїхали до них лічиться!

— Ні, знаєте, я хочу пожить і придивиться. Може, знову повернусь до пахарства, візьмусь за діло, може, щось краще зроблю.

— Е-е, та ви чудак здоровий, як видно! Він збирається пахарувати! На чім насамперед? Та вас брати кілками проженуть, вони не нарадуються, що ваша пайка їм дістанеться. А він приїхав! Та й що тії землі там!

— То можна ж і приорендувать, щоб розвести краще господарство! Треба тільки охоту та силу мати,— несміливо зауважив Панас Федорович.

— Нічого з цього не вийде. Не ви перший, не ви й останній брались за це діло! Тільки що з того виходило? Життя йде своїми шляхами або, вірніш, стоїть на однім місці і не рухається. І все робиться, як сотні років тому назад, і хоч би тобі хоч на краплину змінилось. Бідніє люд, земель меншає, а обробляють так, як і раніш — толку мало з цього. І тому злидні всюди, убожіє люд і потроху просто вимирає. І всі вони такі кволі та нещасні! Аж страшно подумать, як так людина може жити — голодні, брудні, хворі: одні кістки та сухі жили! І ними справляються з усіма роботами. А подивіться тільки, які всюди пишні та родючі землі! Уткнеш палицю в землю, тільки за аршин зісподу глину видно. А земля чорна, аж синя. їв би її, така принадна та пахуча. А ліси всюди які буйні та розкішні. Глянеш оком на них, здається, все б оддав, аби тільки оселиться там. Тільки чужі, панські. А так уткнеш ломаку в землю, так і вона, мабуть, почне рости. І чого б тут не можна зробити, Боже мій! Який хліб родився б тут, як уміючи оброблять його! Яких тут дач набудувати можна: повітря — одне лікарство. Ех, горенько! Аж тут от все горить,— показував він на груди. Час від часу він стукав кулаком об стіл, і гострі очі йому горіли пронизливо й грізно.

— Ви тільки подивіться, голубе,— почав він знову.— Тут є один яр. А в ньому з підгір'я течуть джерельні води, а б'ють прямо. І вода така здорова — як вип'єш, наче сил удві прибавилось. А в жнива нею усі там і живуть, і не нахвалят ся. Хтозна, може, в ній якісь ліки тощо. Дайте ви кому< іншому, він тут зробить досліди, курорт одчинить. Наїде сш буржуїв, гроші навезуть. І почав би тоді жити тут люд, яке життя пішло! Ех, чорт його знає! І нічого в цьому дивноп чудного нема. А дивись, ніхто не візьметься за це. І гинут люди... Землі в нього мало, та й ту занехаяв, запакостив. Хлі на ній родить, аж боляче дивиться. Хочеться просто взяті його за шию й бити носом об ту землю, щоб не смів її таї гидити.

— І коли тільки прийде хто-небудь, хто їх виведе Ні кращий шлях, розколупає все їхнє життя, покличе їх де чогось нового. Мабуть, ніхто й ніколи. Щось не віриться, щоб це стало. Так-то, голуб'ята... Ну, та вибачайте, що це я так розквоктався. Чомусь сумно стало. Хоч би побить кого абощо...— несподівано скінчив Пригоршня.

— Ні, братухо,— заговорив знову він до вчителя,— ти в общем хороший чоловік... а тільки мені шкода тебе. Навіщо все це ти видумуєш, голову собі набиваєш? Однаково з того нічого це вийде. Сидів би тут, та робив щось своє маленьке, та знав би, що то діло, й твоє діло. Женився б на вчительці, Ірині Петрівні. Вона дівчина хороша, хоч і молода, а палка, ловка дівчина. А то погордував — подумаєш, яка цяця. А тепер вона, сердешна, бігає, нудно он їй: треба ж і їй чимсь тішитись. Ти думаєш, солодко їй у старого Дудки? Ого, брат! Ще як і мастикує, сукин син, хоч і вчителька. От і сьогодні, мабуть, приставала до нашого бухгалтера. Свіжий, мов, чоловік, та ще й городський.

Пригоршня почав знов пити самогонку. Вчитель та Кур-носий сиділи й байдуже дивились убік. Вони, певно, багато разів чули ці балачки й тому не звертали на них уваги.

— А чому ж ви не п'єте? — звернувся дяк до всіх.— Може, ви вип'єте, пане бухгалтере? Давайте вип'ємо.

Панас Федорович одмовився й почав збиратись додому.

— Ну, то давайте хоч проведу вас,— сказав дяк.— Якось обридло тут сидіти, хочеться хоч трохи пройтись.

Панас Федорович попрощався з учителем і Курносим. І знову один з них холодно вклонився, другий весь час лагідно й привітливо усміхався. А тим часом дяк устиг випити ще одну чарку горілки.

Місяць зайшов уже, й надворі панувала сіра літня темрява, а в небі блідо тремтіли полохливі зеленуваті вогні зірок. На сході ледве помітно світліла смуга, й густі холодні тумани підводились з ярів.

— Ви на мене не сердіться, голубе,— сказав дяк, коли вони трохи одійшли від школи.— Не думайте, що я от таким п'янчугою був і колись, як тепер. Це так тільки, що вже нічого робить. А колись, Боже мій, чого

тільки не було. Збиравсь, скінчивши семінарію, йти до університету. А потім усе, як на гріх, перекрутилось.

— Із семінарії вигнали з другої класи — побили латиніста. Куди йти? Пішов у дяки. Ішов, як у могилу, як на заріз. Думав, що здурію. А воно, як бачите, і нічого — жить можна. А може, вже й здурів — хіба людина це помітить? А от пожив тут, обжився, як кажуть, і скажу вам, голубе, полюбив село. Полюбив оцих замурзаних, занехаяних дядьків, оці злидні їхні. І якісь вони рідні стали всі мені. І так інколи боляче стає, плакав би, рвав би все на собі!.. А потім, гляди, й пройде. Наче нічого страшного й нема. До всього призвичаївся. От, повірите, йдеш інколи повз хлів і чуєш, як молоком пахне від корови. І так тоді тепло стає. От, здається, навіки злитий, зв'язаний з усім цим. Ех, Господи, Господи!..

Ну, вибачайте, голубе, мені п'яному, не гудьте! А коли будете нудьгувать, приходьте — може, ще коли погомонимо.

Вони тепло й міцно стиснули руки. Очі дякові дивились жалісно та сумно. Він одійшов на кілька кроків, а потім повернувся назад, постояв хвилин зо дві й пішов далі повільною ходою.

Надходили жнива, і з кожнем днем в родині Кирпулів більшало роботи. Не встигли зорати толоку, як підоспіли сінокоси. Треба було вправитись завчасу убрати сіно. І кожного дня всі дорослі Кирпулі повільно несли роботу, спокійно й тихо, без зайвих суперечок, наче всім їм заздалегідь було призначене певне місце в цій невеличкій, але складній машині.

Тільки старий Федір і Панас зіставались без діла. Федір сидів у хаті й смоктав люльку або виходив на двір і там довго стояв на одному місці, й увесь час було чути його тяжкий болісний кашель: апху... апху... алху... А Панас ходив усюди, заглядав у маленький тінявий садок, на город, ішов на поле, інколи в ліс і там зоставався майже цілий день.

Розлягався на полянці, кусав тверді стеблини трави, дивився у глибінь неба і все ж нудився без роботи. У всіх тут була якась своя, хоч маленька справа, і кожен повільно виконував її, як певну життєву повинність. І лише він приїхав сюди, щоб лежати і нічого не робити. І було соромно ЇСТ хліб, чужими руками здобутий, гуляти в ці ясні робочі ДН ходити по цій землі, утоптаній людьми, що несуть важк постійну працю. Тоді й йому хотілось стати до цієї роботи, в цій великій, віками утвореній гармонії йти поруч з іншим* Одного дня Гришка лагодив під повіткою воза, а стари Федір стояв коло нього та байдуже плямкав люлькою.

— Таточку, я хочу дещо вам сказати,— звернувся до ста poro Панас. — Ось ви тут собі живете, і хоч, хвалити Бога достатків великих нема, а живете нічого — є що пити й їсти А достатків нема, бо ви не вмієте дбати про них. А яі подумаю, можна б велике діло тут робити! Якби добре взя тись — чого тут тільки не зробиш. Можна розвести добрий сад, отут поміж грядками поставить пасіку. Можна потроху придбати машин та розпочати діло яке. І з усього цього раз у раз буде свіжа копійка. Тільки треба все це уміючи робить. І от я надумав, тату, кинуть усе: й службу, й науки, і стати до пахарства, у вас землю обробляти, хазяйством займатись.

Старий дивився на нього увесь час холодними, вицвілими очима.

— Ну, що ж, синку, в тебе гроші є, може, й краще нас знаєш, як його робить. То твоє діло,— сказав нарешті він.

— Таточку! Нема в мене ніяких грошей. Що заробляв, те й проживав. А зайвих тільки й є, що привіз додому.

— Так-таки усі й проживав? Стільки грошей брав і нічого не зосталось? — недовірливо поспитав Федір.

— Де ж вони б були у мене, тату, коли ви самі пощитай-те, скільки мені стояли одяг, життя! В городі, що не ступиш, то й свіжу копійку дай. Так вони й котяться раз у раз!

— Хто його зна, сину, як краще,— невиразно відповів Федір.

— Он як, братіку,— іронічно посміхаючись, вмішався Гришка,— я думав, що ти тільки так собі приїхав, погостювать, а ти, я бачу, он куди гнеш. А як нам з Альошкою бути? З ним як ми тоді зостанемось?

— Братіку,— щиро звернувся Панас Федорович.— Ми ж вкупі будемо робити. Вкупі робота куди краще йтиме!

— На чому ж ти, Панасе, вмісті будеш робити? Хіба ж ти не знаєш, скільки у нас тієї землі? Скільки ж її кожному припаде, як поділити?

— Цього, братіку, не треба бояться. Ми тут заведемо нові порядки — діло у нас краще піде, будуть свіжі гроші. Ось побачиш, Гриша, що ми тут зробим! А то ви тут колупаєтесь у землі, як двісті літ тому назад колупались, а нового нічого д не вмієте.

— Ні вже, мабуть, Панасе, не тобі нас учить. Були б достатки, і ми б зуміли порядок дати. Дай тільки грошей нам. Що ж ти думаєш, ми не вміємо землю обробляти? Ні, брате, д тобі скажу: краще мужика ніхто землі не обробить. Бачив уже я. То тільки одні балачки!

— Братіку, Гриша. Невже ж ти не пустиш мене на землю? Ну, а що ж мені робити? Боже мій! Та я тут не знаю що б зробив. Усе б тут кохалося та пишалося б в розкошах. Братіку! Давай умісті та лагідно хазяйнувати.

— Знаєш що, Панасе! Ти там жив у городі, чистий був, білий хліб їв, по-панськи ходив, по-панськи жив. А я тут усе життя копаюсь в роботі, недоїдаю, недосипаю. Доброї години тут не бачив! А ти тепер приїхав одбирати од мене землю, мій шматок хліба?

— Гриша, що ти кажеш? — з докором зауважив Панас Федорович.

— Е, Панасе, краще б ти їхав звідсіль, відкіль приїхав. Я думав, ти так собі, а ти за землю. Ні, цього ніколи не буде. Зубами вчеплюся в неї, руки покусаю, хто тільки насмілиться брати мою долю.

Гриша сердито махнув рукою й пішов за чимось у клуню.

Старий Федір увесь час сидів мовчки й кволо курив люльку. Він, здавалось, до всього був байдужий, і суперечка синів була далека від нього. Але, коли одійшов Гриша, він звернувся до Панаса Федоровича:

— Гарячий він чоловік, хлопче, Гриша,— сказав він.— І Боже, скільки він клопоту підніме, коли що-небудь не на його буде. Ну, а я, діти, не мішаюсь в це діло. Як знаєте, так і робіть. Обридло вже мені, хлопче, з усіма цими клопотами. Увесь свій вік жив і клопотався, а пуття з того мало було — добра, синку, не знав. А тепер бачу, що скоро вже помирать. Хотілось би хоч останні дні так пожить, щоб ніхто не тривожив. Тільки й мого, синку, зосталось.

І він знову спокійно й байдуже заплямкав люлькою.

До жнив готувались завзято — клепали коси, ладнали грабки до них, підправляли вози.

І раптом одного дня, наче умовились заздалегідь, рушили в поле. Вставали рано, коли надворі лише ясніло, нашвидку вмивались, встигали тільки перехреститись і похапцем, взявши суху страву, вирушили в поле... І всі були тихі й спокійні, наче несли велику й святу повинність. А в густім напруженім повітрі ранку довго дзвеніли окремі бадьорі звуки й м'який журливий скрип воза, цокання цеберка та чиїсь клопотлив гомони...

Дома зоставалися лише старий Федір та Панас.

Федорові вдома було тихо й безтурботно. Дні стояли ясн й теплі, а на дереві можна було спокійно сидіти й куриті люльки довго, повільно, з насолодою. І ніхто тебе не сташ тривожити, не почне клопотати тобі голови. Федорові доручи ли наглядати за господарством, і він, викуривши люльку йшов дивиться до теляти, за курми, свиньми. Повільно дибаї собі на город, зривав там бур'яну для теляти, приносив йоге в хлівець, лащив молоде теля, лагідно розмовляючи з ним Потім ішов шукати зерна й годував курей, так само розмов ляючи з ними.

І в цьому була для нього глибока приємна втіха. Давно вже він не був удома сам, не спочивав на самоті в такім спокої. І це нагадувало йому дитячі часи. Тільки тоді зоставався він у жнива вдома отак само. А як гарно та радісно тоді було! Підеш під шпиля, почнеш копати печурок. Занудить ця робота, побіжиш на город, пошукаєш, чи не підросли за цю пору огірки. А потім ідеш в провалля. Там завжди клали гнізда ракші. Видереш ракшу, подрімаєш собі на сонці. А там і вечір настає, повертаються всі додому. Стомлені, засмалені, теплі від денних променів сонця. І всі тоді такі ласкаві бувають.

А тепер знову неначе до тих самих часів повертається. І здається, що нічого, власне, за цю пору не було, що тодішнє й теперішнє його життя тісно зійшлися. І лише на короткий час кудись одвели його, поставили в якусь темну яму й забули про нього. І бився він увесь час у тій ямі та все хотів вилізти з неї, повернуться до тої радості, тихої й лагідної, яку нашептала йому його рідна оселя — страждав, усі сили витратив,— і тільки тепер вони, та радість і спокій, самі повернулись. Але чому все це так стало? Чому треба стільки було всього знести, щоб знову повернутись назад? Навіщо й кому були потрібні його життя та страждання? І здавалось, якась зовнішня холодна й жорстока сила правувала увесь час його життям. І застарілий розум не міг знайти відповіді на всі запитання, що тендітними ниточками снувались йому в голові. А тепер він кволий, розбитий, наче знову та сама сила тяжкою лапою надавила йому на плечі,— і ледве-ледве він рухається. І нічого, власне, не хочеться, і нічого не потрібно, лиш би зостався спокій і перестала б давити на плечі.

Промені сонця теплі й привітливі. І як приємно гріється на

^их стареча кров і розправляються всі су стави... І такий лагідний спокій опановує всю істоту...

А земля гаряча й ласкава теплим паром, пахучим та привітливим пахне, вабить його, як рідна мати, хоче взяти його до себе, обкутать у м'які рідні пелюшки. З неї встав, з нею він прожив, до неї й піде. Отоді стане затишно. І так застигнути в цій широкій ясній смузі постійного спокою.

То якісь смутні й первісні спомини встають у Федора й одною частиною зв'язують його з великою, порожньою й невідомою безоднею небуття. Але страху немає, лише був би спокій і спокій. Дрімає на сонці старий Федір, повільно плямкає люлькою, і в смутних думках і споминах непомітно проходить година за годиною.

Жнива йшли дружно й бадьоро. Сухі й жилаві, з брудними засмаленими обличчями постаті напружено й завзято поспішали з роботою.

Спочивали на коротку пору в холодку і знову бралися за роботу. А надвечір виростали довгі низки кіп сумних і задумливих, і в м'якій прохолоді носилися приємні міцні пахощі недозрілого жита. Повертались додому лише в присмерки, і невеличкі різнобарвні гуртки з високо піднятими косами витягалися в довгі-довгі лави:

Кілька разів був на жнивах і Панас Федорович. Його приймали там охоче й весело.

— Ну, що ж! — говорив Гришка, нагострюючи косу.— Попробуй, брате, чи легкий хліб мужичий. Воно якби і всі так прийшли б у жнива, та й помогли б мужикові. Бо нема, брате, тяжчої праці мужикові, як жнива. А гляди ж ти. їдять хліб усі люди, а обробляє його тільки сам

нещасний мужик, дбає за нього, викохує його. Наче йому тільки й треба. Ну, а що б воно, скажемо, було, коли б мужиків не стало? Як би тоді пани жили?

Панасові Федоровичу доручили носити снопи — найлегшу роботу, і він повільно й послідовно зносив їх, пару за парою, до однієї низки, і м'який шелест колосу заспокоював його. І від цього, і від здорової втоми та пахучого повітря ставало вільно й легко на душі. Часами здавалось, що так би можна й усе життя нести спокійно й повільно цю роботу.

А скінчивши носити снопи, він спочивав яку пору й повертався додому. Дорога йшла через довгий і глибокий яр. Він був під толокою, і його голі шпилі, за все літо стоптані худобою, непривітливо виглядали. А внизу, з верхів'я бігла річка, вона чимдалі ширшала і води в ній більшало. Знизу, коло самих левад, сходила широким розсипчастим гуртом отара овець, і чорна постать Петра Тхора увесь час голосно грубим суворим голосом гукала на них, ляскаючи пугою.

— До водопою вже, діду?—лагідно звернувся до нього Панас Федорович.

Петро Тхір сердито глянув на нього, який час помовчав і тоді, привітавшись, відповів:

— А хай вони йому виздихають. Бігаєш цілісінький день і ніг не чуєш під собою. І така тобі, козаче, уредна тварина, дурна та неслухняна. Сказано — одним словом, вівця. Хоть ти їй що, а вона тебе не слухає. А сказати, хоч би своє добро, а то хтозна-чиє й що. Чорт його батька знає. А ти й бігай... Наймит мужичий, козаче, мужичу вівцю пасу. Таке званіє маю, хлопче, найвище в селі званіє, хай воно йому сказиться.

— Що ж поробите, у кожного своє діло,— зауважив Панас Федорович.

— Та воно так. У тебе, я бачу, козаче, добре діло. їж, пий та гуляй цілісінький день,— недовірливо відповів Тхір.

— Е, ні, діду, то ще не можна сказати, кому краще живеться. Всякому буває гірко.

— Де там, козаче, я тобі скажу, що той, хто вже одірвався від землі, не горює. От хто риється в ній, той ні світа, ні добра не бачить. Ти думаєш, оця от мужирва, що має землю, добре живе? Де там у бісового батька. То тільки як подивиться, так пишається тобі аж он як! Де ж пак! Земля у нього є, худобу має, сам собі хазяїн! І не підступай до нього! А спитай його, сукиного сина, як він живе, що в нього є всього? Чи він попоїв коли добре, чи чого путнього бачив? Де там у бісового батька! Ну, а вже як мужикові гірко живеться, то його пастухові — так і не скажеш як.

— Ну, а що ж, дідусю, робить?

— Хе, знали б, що робить, якби можна. Ти думаєш, я б оце хвости овечі пас тут? Еге-ге! Якби це не сім'я! Кинув би, козаче, усе к бісу й подався собі. Пішов би по світах. Жилось би тобі легко, гарно! Стомився, ліг би десь у холодку та й подрімав би, й спочив би. Не стало хліба, випрохав би Христовим іменем. Дали б люди добрі, а не дали, десь заробив би собі. Та й подавсь собі далі. Що того світу всюди б побачив, що тих людей би зустрів! І сказати не можна. А що того світу є, як подумаєш! Ціле життя ходив би, так би всього й не пройшов. А життя того всюди — і як люди гарно в інших краях живуть. Аж ловко слухать, як розказують інші. А от так вік живеш — і нічого й не побачиш. От серед цієї мужирви з оцими овечками і згниєш. Бодай би тебе лиха година побила.

Овечки напилися води і переходили на другий бік. яру, і Петро Тхір знову повільно, накручуючи й наляскуючи пугою, подався за ними.

Поверталися з поля всі стомлені й, спочивши трохи на призьбі, брались за хатню роботу. Невістка йшла доїти корову, а стара Євдоха ходила по двору й роздивлялась, чи все було до ладу. Вона за цілий день дуже стомлювалась: і поперек болів, і в руках наче хто сіпав, і тому була дуже сердита й навмисне шукала, за що б зачепитись, щоб вилити на комусь злість.

А в господарстві не все ладилось. У старого Федора багато було недогляду: і свиней загнав ненагодованих, а вони увесь час настирливо верещали в хліві, і курей на сідалі недостача-ло. І це все дратувало Євдоху.

Зігнувшись, ніби під вагою, ходила вона, стогнала й лаяла Федора. А коли сіли одного разу за вечерю, вона не втерпіла й накинулась на нього:

— І що ти таки робиш, чоловіче? Щоб ото мені цілісінький день сидіти вдома та не подивиться як слід за хазяйством. І де воно видано. Бодай тебе й кат так попоберіг, як ти робиш.

— Пху на твою голову,— огризнувся Федір.— І чого ти мені тільки голову клопочеш. І що ж то я, так-таки нічого й не зробив? А хто ж тут усього пильнував?

— А бодай би ти не діждав такої роботи: пильнував, він каже. А чого ж то свині ненагодовані, курчата розбіглись, у теляти кізяки невичищені? Що ж тоді робив? Тут робиш, робиш цілісінький день, печешся на сонці. Увечері ледве додому долізеш. А тобі й те не зроблено, й друге не до ладу. Як же ж його так жити? Кому ж тоді все це робить? Походив би цілісінький день на полі, повештався б так, як оце ми, тоді б знав, як його ще й удома клопотаться! А то ходить собі тут, як пан який!

— Та хіба ж таки я нічого й не зробив? 1-і, Боже мій. Коли б вам так прийшлось попоробить, як мені довелось на свойому віку. А тепер уже ні: хоч ти клопочи, хоч головою наклади, нічого не поможе. Не ті сили вже! Тут от ледве плентаєшся. Куди вже там до роботи!

— Авжеж, чоловіче! Надумав собі хоробу, та й гуляєш, аби одговорка була. Ти дивись, он як другі люди, ще слабіші за тебе, а йдуть у поле. А то поклався на других та й байдикує собі. Добре діло. Ходить собі, люльку свою з зубів не випускає, та й хороба йому причепилась! Видумаєш більш, щоб нічого не робить. Так би всякий захотів! Чому б пак! І я осталась би дома! В мене й роботи більш твоєї. А тільки ж треба йти, нічого не поробиш.

Обличчя їй було зразу насуплене, й глибокі маленькі очі дивились злісно.

Уся родина мовчки сьорбала гарячу юшку та важко зітхала. Але по останніх словах не здержався Гришка й звернувся до старого:

— А я вам так скажу, тату: всі ми тут працюємо, бо всім нам треба хліб їсти. Всякий повинен робить, тоді й клопотів не буде. А то ви собі одлежуєтесь, нічого не робите, а ми всі за вас повинні робить. Воно, сказать, ви хоч і слабий уже, й старий, а все ж таки дещо можна б і робить. От як я скажу. Он у нас ячмінь стоїть нескошений. Я тут бігаю та рвусь усюди, мені ніколи управитись, а вам би помаленьку його й викосить. Отак я полагаю, тату. Хочете сердітесь, хочете ні, а робить треба.

Старий увесь час уважно й недовірливо вдивлявся в нього гострими очима й хитав головою.

— І бодай ти, сину, хліба не діждався їсти, як таке кажеш. Хай він тобі такий легкий буде, як це мені слухати,— сказав він і сердито поклав ложку на стіл.

І ось раптом замигали йому очі, все обличчя кілька разів перекривилось, і він заплакав. Плакав тоненьким хриплим голосом, і в цьому було щось без кінця жалісне й моторошне. По обличчю йому збігали сльози й ховались в закудланій сивій бороді. А він, схилившись на стіл, увесь час нервово здригуючись, стогнав глибоко болісним голосом, і плечі йому, сухі й кістляві, то підводились, то осідали.

У хаті запанував гнітючий настрій, і всі поспішали доїсти з миски, і хутко одходили від столу. А Юрко, оглянувши всіх диким поглядом, раптом утік на піч і там теж почав плакати.

— Хоч би вже ти мовчало, лиха б година тебе била! А то й воно ще виє, як щеня,— накинулась на нього невістка. А Юрко ще голосніш заплакав.

Старий довго сидів, схилившись головою на стіл, але чимдалі втихав. А тоді почав довго й нудно кашляти й так хрипів, що здавалось, наче там рішуче заходились, зачепили всі легені й збираються вирвати їх із грудей.

— Апху, апху, апху...

Піднімав голову вгору, й очі йому, широко розкриті й злякані, наче з розпукою благали когось про помилування. Трохи одкашлявшись, він устав і повільно, мовчки вийшов із хати, а в чутливій тиші холодного вечора глухо бовтався хриплий і болісний його кашель:

— Апху... апху... апху...

Панас Федорович довгий час сидів, як непритомний, підперши голову руками, а потім підвівся й заходив нервово по хаті.

— Що робиться,—говорив він.— Щоб старого чоловіка дорікати шматком хліба! Ай-ай!

Він взяв капелюха й вийшов із хати. Надворі він чув, як кашляв старий, важко оддихаючись, але йому було боляче слухати цей кашель, і він, наче тікаючи від усього, вийшов за двір і пішов до церкви на майдан.

Там було тихо й чуйно. Засмучено вставав місяць, і кінці хмар жевріли блідими смугами. Стиха, таємничо й затишно шелестіли дерева, носились у повітрі метелики, і сумно та полохливо десь скиглила птаха, а п смутний і журливий писк моторошно порушував замертвілу тишу вечора.

Панас Федорович болісно думав: чому люди тут живуть отак? Чому не встали, не набралися сил і могутніми напорами не зруйнували оцієї гидотності, темряви, а так, як у казан всі вкинуті — метушаться, й стогнуть, і в зрілості їдять один одного? І всюди, всюди так. Де знайти такий закуток, щоб можна було злиться з землею й забути про все? Кинути всіх людей, піти від них і зостатись самим з собою. І невже ж таки на всім світі не можна найти такого закутка?

В густій темряві зачулися кроки. Вони то стихали, десь завмираючи, то знов наближались. Нарешті з-за шпиля висунулась якась постать, що широко розмахувала руками. Підійшовши до Панаса Федоровича, постать глухо поздоровкалась і пройшла далі, але зразу ж повернула назад і підійшла до Панаса.

— Здається, Панас Федорович? Панас обізвався.

— От, дивись ти, а я зразу й не пізнав. А потім думаю: дай подивлюся, наче б то таки вони. Коли так і є. Ну, то це й я посиджу коло вас. Ху-у,— сідаючи, важко передихав чоловік. То був чорний дядько, Іван Ракша.— І хай йому трясця, набігаєшся за день, аж ніг не чуєш під собою. А тут ще уночі тебе заставляють розносити бумажки... А ви це любуєтесь тутечки, кохаєтесь? І, та й ловко ж таки тут. Тільки горе, що

ніколи дивиться на нього. Так і вік ізживеш, і нічого не побачиш. Тільки ж чого це з вами нікого нема,—звернувся він до Панаса Федоровича.

— Так, вийшов трохи одпочити тут. Хочеться самому зостаться. Дома клопоти піднялись були: то я втік,— відповів Панас Федорович.

— І де ж таки. Як воно без привички, хоч кому незручно слухати. Як таки так. А тільки я вам скажу: у нас таке заведеніє— без клопоту ні одна вам сім'я не обійдеться. Так уже й позвикали люди. А може, й тому, що гірко живеться,— говорив він солоденьким тенором.

— 1-і, братіку, що вже живеться нашому брату, мужикові, так не можна вам і сказать. І чого тільки воно так? От же, здається, родиться людина як людина — і руки в нього, й голова, і ноги є, і тіло в нього біле, як у всіх людей. І язик має, і говорить, і думає, як всі люди. Так ні ж, розсукиного сина, коли вже ти мужиком народився, так мужиком і житимеш, мужиком і помреш. А чому так? Як подумаєш, так аж страшно стає. Один же раз живе людина. Он вона вештається собі, вештається, а тоді й шубовсь у яму. І вже ніколи більш її не буде. Вона вже не житиме, не бачитиме світа.

І невже ж таки не можна вибратись до чогось путнього? Невже ж таки, як я оце народився в цьому мужицькому світі, то й мушу цілий вік горювать? А як я хочу кращого життя, хочу бути людиною — чисто ходити, добре їсти й усе знати. Так мені цього й не можна? Один раз живеш на світі, й не можна пожить, як тобі хочеться. Ну хоч би, розсукиного сина, один рік, півроку попробувать того щастя. Так ні ж, не пускають тебе — пхають у яму. Ти, мовляв, мужик, так і живи ж у гнояці, — сумним співучим тенорком говорив Іван Ракша, й очі йому з глибокою тугою дивились кудись у темряву. Він трохи помовчав, запалив цигарку, а далі начав сам із собою знову говорити:

— А, Боже мій, як усюди гарно живуть люди. Багато доводилось мені, братіку, ходить, багато бачити! А інколи така досада бере тебе!

От, скажемо, й пани, як подивишся на якого-небудь, то так гірко стане. Подумаєш, таке воно погане, вонюче та дурне. І слова до пуття не вміє сказати, а гляди, всі коло нього так благенько ходять, бо пан, багатий. Ех ти, бий тебе Божа сила! Невже ж таки я, сказать к примеру, не міг би бути паном? Та куди краще од нього жив би! А ні ж, судилось тобі бути мужиком, так і живи так, і вмирай, разсуки.

А тільки знаєте що,— почав він, трохи помовчавши, й голос йому бренів тепло й щиро.— Так довго не буде.— І при цьому він навіть нахилився до Панаса й почав говорити над самим вухом.— Так, голубчику, не буде, ось побачите. Прокинеться мужик, розправить свої ручища. 1-і! Та й буде тоді. Настановить він тоді настоящего свого мужичого правителя. Та й скаже йому той правитель: руки в тебе, братіку мій, чорні та порепані, зроблю тебе паном, і стануть в тебе руки білі, ніжні та пухкі. Обробляв ти хліб, копався в землі та в гної, а сам їв черствий хліб з часником. Будеш ти їсти в мене булки та пампушки. Був ти темним та нерозумним. Станеш ти в мене образованим, розвидниться тобі світ і взнаєш ти всі науки, які тільки є на білому світі. Всі тобою правували, будеш тепер ти паном і нікого не боятимешся. От тоді тільки, братіку, й настане правда. Людям буде легко жити. А таки буде так, я вам кажу, ось побачите,— радісно, захоплено говорив Іван Ракша, й очі йому блищали теплим ласкавим вогнем.

Він знову запалив цигарку і, нервово пускаючи дим, сидів мовчки, про віщось думаючи, і тільки чути було, як час від часу він зітхав.

— Ну, мабуть, пора вже й додому. Пізно вже, мабуть. Так оце засидівся та заговорився з вами, якось охотніш і на душі стає. Бувайте здорові, Панасе Федоровичу.— Він подав руку й швидко подибав собі далі, і з кожною хвилиною хода його стихала в повітрі.

Коли прийшов Панас Федорович додому, в хаті було вже темно, тільки десь, забившись під піччю, пищав цвіркун, тепло й журливо. А з полу долітали інколи тяжкі стогони сонних і злякані нервові крики уві

сні. Тільки старий Федір, видно, не спав — він увесь час ворушився, кашляв і важко зітхав.

Другого дня Федір, коли вже всі пішли на поле, довго вештався в дворі, кашляв і стогнав. Він наче щось згубив і тепер пильно розшукував його.

Потім пішов він у хату, взяв шматок хліба, довго жував його, гострим зором дивлячись в одну точку. Нарешті, запаливши люльку, вийшов із хати і, взявши косу, мовчки й повільно пішов на поле. І здавалось здалеку, що він несе якусь велику тягу й спотикається під нею.

На полі в ярині була невелика смуга ячменю. В старі часи можна було й до снідання викосить, а тепер, може, й за день не втнеш.

Де то ті сили поділись? Шелестять вівси, колосом шепочуть, старі радісні часи нагадують. Тільки шумить, було, стебло, весело, соковито. Тіло напружиться, теплий піт широкими смугами ллється, мокра сорочка пристає до тіла, а вітер студить. І так легко на душі, й серце стукає голосно та міцно.

Де то все поділось? Ізносився старий, висушило його, виснажило, і став він як трухлявий пень. І чому його погнали сюди? Пройшов кілька ручок, та вже й дух запирає, руки тремтять, а кашель і передихнути не дає. Проте треба робить, бо будуть дорікати хлібом святим.

Посидів трохи, перепочив, погострив косу й знов за роботу. А в небі ллється пісня жайворонкова, і такий його спів чистий та балакучий. Так тобі й лине в саму душу.

"Божий птах землю благословляє,— думає старий Федір.— І раз у раз тобі веселий та співучий — душа в ньому чиста".

А йому, Федорові, хочеться погомоніти з жайворонком, погладити його шийку, приголубити й розказати, як його, старого, боляче-боляче ображено.

— Тіу-рі-тю-тю-тю. Тіу-рі-тю-тю-тю.

А Федорові здається, що він до нього звертається: "Не журись ти, старий, не журись ти, старий!"

— Та як же його не журиться, хлопче, як отака-таки лиха година стала,— відповідає Федір.

"Не журись ти, старий, не журись ти, старий",— щебече жайворонок.

Шовкові голівки ячменю журливо шелестять під подихом вітру, пахне зеленим бур'яном, теплом пашить в обличчя розпалена земля, глибокі первісні почуття викликає. І така вона рідна йому й тепер, і вабить вона в найглибші нетрі свої. Так би от ліг і впурнув у них.

По всьому тілі юшить піт, а кашель запирає дух. І ось раптом серце забилось у страшній тривозі, наче хтось запопав його обіруч і страшенно затрусив ним, і разом з тим болісно закололо в животі, мовби хто тупою пилкою там усередині пиляв.

Ліг під обніжком трохи спочити, і коли тільки поклав руки на землю, почув глибоку й болісну втому. Мовби хто міцно-міцно прип'яв до землі, ще й на груди надавив. Лежав і ввесь час стогнав, і голос його з покірною скаргою благав тихого спокою.

"Це вона, земля, кличе мене до себе,— думав Федір.— Смерть моя, видно, прийшла по мене. Господи, коли б же хоч тут не померти! Треба ж лад дати всьому, розпорядиться всім".

Хотів був іти додому, хоч помаленьку долізти, спробував підвестись, як знову боляче закололо в животі й дух заперло. Широкими розкритими жахливими очима він питав:

"Господи, що ж це воно буде? Невже ж таки тут на полі й помирать? Господи милостивий,— з сльозами в очах бла-

гав він,— поможи як дійти додому: дітками ж треба розпорядитись, у хазяйстві лад дати, не можна ж усе так кинути ".

І здавалось йому, що з тих холодних блакитних просторів слідкує за ним страшний та грізний Бог. Борода йому довга та густа розкуйовдилась, тоненькими білими хмарами розповзлась по небі, а очі, великі та пронизливі, грізно дивляться на Федора. Тоді Федорові стає моторошно, глибокий жах та розпука пронизують всю його істоту, і хочеться раптом стати маленьким і кудись сховатись. На хвилину надходить тупа байдужа втома. Тоді ясно стає, що не дасть йому Бог ласки. Все життя він карав і переслідував Федора, і в цей останній час жорстоко метиться на ньому.

"А за що, за що, Боже мій?"

І холодне небо, й страшний Бог там здавались жорстокими ворогами, як і все життя, як і всі люди.

Не втерпів, і жалісно заплакав, і почував себе таким маленьким та безпомічним. А потім підсунувся ближче до борозни, поклав голову на обніжок і увесь час стогнав:

— У-о-х!.. У-о-х!.. У-о-х!..

А в небі струмками соковито-бадьорими бренів, купався в блакиті чистий, балакуючий спів жайворонків. "Не журись ти, старий! Не журись ти, старий!"

— Та як же мені не журиться, братіку, як смерть прийшла до мене? Хоче забрати,— по-дитячи відповідав йому Федір.

І цей живий безтурботно-учасливий голос жайворонків бавив Федора, одганяв важкі думки: хоч один живий голос є на полі. Інколи надходив гнітючий жах — тоді хотілось зібрати останні сили, підвестись і голосно кричати, благаючи допомоги. Федір стогнав щодалі дужче, аж поки не ставало важко в грудях і треба було перепочити. Напруживши останні сили, Федір зручніш умостився на обніжкові й тоді вже з полегкістю стогнав:

— У-о-х!.. У-о-х!.. У-о-х!..

Стогони його зливались із шелестами колосків ячменю і зникали в хвилях вітру. І так як вічність одіходили година за годиною.

Тільки надвечір їхав повз його поле дядько з Розбитих Глечиків, почув стогін і забрав Федора додому.

Кілька днів Федір безперестанку кашляв, часами зовсім завмирав, і навіть покликали попа одсоборувати, а потім знову полегшало. І сон став тихий, спокійний. Одного разу він проспав цілу добу, тільки на короткий час прокидаючись. А потім, очунявшись, довго вже не засипав, і обличчя йому було ясне й ласкаве, і погляд очей м'який та ясний.

— Поклич, синку, всіх до хати,— спокійно, але тихо звернувся він до Панаса,— треба попрощатись.

Увійшли в хату всі й засмучені стали тісним колом коло Федора.

— Федоре! — з м'якою тривогою запитала Євдоха.— Що це ти надумав?

— Помру вже скоро, Євдохо! Прощай, стара! Сварилися ми з тобою часто... Все наче сердиті були... Тільки не треба згадувать цього,— увесь час передихаючи, тихо говорив Федір.— Дбайте тепер самі... та не сваріться. А Палажці воза ж не забудьте оддать... Не слід і и обижать. Теж рідна дитина... Панаса от жалко теж. Думав, чоловікові щасливе життя буде... Аж воно виходить: ні. До землі хоче чоловік... Не знаю, як краще. Тяжко на ній хліб їсти.

Всі підходили до нього і зніяковіло цілували в губи і в суху зморщену руку.

Стара дістала свічку і запалила її в голові Федора, і бліде полум'я полохливо тремтіло, а тіні від нього в неясних тенетах стрибали на протилежній стіні. Свічка була лише одна, й Євдоха увесь час заглядала на Федора, чи не помер він, і потім гасила свічку і знову через який час запалювала.

А Федір спокійно лежав, тільки сухі губи увесь час шепотіли якісь невиразні слова. Вночі спали всі мало й часто прокидались. А стара сиділа та дрімала над Федором. її зміняв Панас Федорович і невістка, і так вони всю ніч чергувались.

Удосвіта Федорові стало гірше. Він знову закашлявся, а тоді все тіло наче підвелось в моторошних конвульсіях. Федір жахливо розкривав очі і жадібно вбирав у себе повітря. Стало на якусь пору тихо — тільки було чути повільний густий хрип у грудях. Але кашель знову надійшов, і раптом Федір затремтів, скорчився — довгий болісний стогін вирвався з грудей. І потім поволі стало розправлятись тіло, і останнє легке тремтіння зникало в ногах. А з самої глибини обличчя дивилися дві темних і холодних широко розкритих крапки, повних жаху й безодні.

По задубілому обличчю скакали й пересувались довгі смуги від свічки.

Стара Євдоха, закривши очі, почала плакати. До неї приєдналась невістка, й голоси їхні, дикі й моторошні, викликали глибокий невиразний острах. Вони який час стояли мовчки, підперши голови руками, і потім знову починали скиглити.

Гриша трохи похникав, утираючи загорілою рукою сльози, далі вмився й пішов кликати людей.

Вранці прийшли люди, кілька стареньких зажурених бабусь постояли коло покійника, поплакали й почали прибирати його до труни.

А на дворі йшов бадьорий гомін і сміх. Прийшли чоловіки й майстрували труну. І їхні голоси, веселі й жваві, якоюсь радісною смугою вривались у хату. Гриша увесь час клопотався й був затурканий. Йому допомагав Альошка, але встрявав обережно й повільно. Вони обидва давно були в сварці, одначе зараз говорили м'яко й лагідно. Тільки Панас Федорович ходив засмучений. Йому здавалось, очі Федора, такі гострі й пронизливі, дивляться в нього, не дають спокою. І хтозна, що думав у ту пору його батько і що хотіли сказати йому ті сірі, сумом напоєні очі. Може, й у могилу поніс старий свій глибокий докір і невдоволення.

Хоронили Федора на другий день, і по дорозі проти кожної вулиці спинялися. Жалібний голос попів печально розповідав чужі й далекі слова Євангелія, і бреніли в повітрі нудні й хриплі співи дяка Пригоршні. А з дворів одгукувались завзято собаки.

І коли забивали труну, й останній скорбний спів завмирав у повітрі, і ріденький клубочок кадильного диму проскочив у труну, раптом глибокий біль шпигонув у серце. На один мент боляче і ясно відчули всі, що навіки розлучаються з тим, з ким цілі тяжкі роки прожили. І разом з цією труною одривалась і спускалась в землю якась найтепліша частина душі, і кров від виразки, тепла й солодка, гостро вчувалась у грудях. І

може, в перший раз стара Євдоха щиро й гаряче заплакала. А в очах крізь сльози майоріли й тріпотіли кінці старенької полинялої корогви.

Кидали землю грудочками на труну, і здавалось, боляче вдарить вона Федорові, а в душі від того вставав останній печальний привіт йому.

І коли йшли звідси всі заплакані й зморені, в грудях солодкими струмками розливалась затишна туга.

За обідом Гришка був випивши і його посоловілі сині очі усміхалися ніяковим придуркуватим вогником.

— Арсенію Рафаїловичу!—лагідно приставав Гриша до Пригоршні.— Вип'єм ще, за упокой папаші!

— Ну що ж, і вип'єм,— суворо відповів дяк,— випить не біда.

— Жалко мені, Арсенію Рафаїловичу, папаші! То їсть не можу й сказать, як і жалко. Сердечний і плохий чоловік був. Смирняга, можна сказать, і нікого тобі не обидить, царство їм небесне! А так вік їхній гірко пройшов. Життя, можна сказать, неважне! Бились цілий вік і за себе, і за нас, усе хотіли в люди вивести. А вийшло, Арсенію Рафаїловичу, що ні їм добра не було, та й нам не солодко. От хоч і я, примірно сказать. Хіба б я так жив, якби не жалко папаші було? Ви думаєте, на хазяйстві можна добре жить? Ніколи, вєрноє слово, кажу вам. Краще піти в якономію на заробітки. Ти собі скільки полагається поробив, а потім нехай все хоч пропадає. А тебе харчують як. Я, як вийшов з воєнної служби, то поступив за ключника до одного пана. І що вже добре й було. Ну, правда, і взискують, а коли робиш все, как слєдуєт, так і тобі добре, по-хорошому. І обхожденіє тобі благородне, і так усяке про-довольствіє є.

— А чому ж ви кинули там службу,— спитав Пригоршня,— як там так добре було?

— Папаші жалко було. Прийшов, знаєте, додому, аж подивлюсь — батько старий, у хазяйстві усе запущено, робить нікому, а старший брат Альошка на одділі жив. Подивився, подивився я, та й рішив узятись за хазяйство. Ну, воно б і нічого, та все неуправка — трудно одному чоловікові на ціле хазяйство. За що не кинься, та все сам і сам. Папаша хворі були, помочі од них, можна сказать, ніякої, ну так от і крутився.

— То так,— суворо відповідав Пригоршня,— тільки тут діло не в старому. Все одно, не вдержались би в економії. То вам, голубе, смальцю ще не встигли за шкуру залити. А якби довше пожили там, так тоді взнали б, яка служба в економії. А просто так і кажіть: захотілось вам додому, на своє хазяйство.

— Ні, Арсенію Рафаїловичу, вірне вам слово кажу,— стукав по столу Гришка,— коли б не папаша, не повернувся б додому. Кинув би усе, хай пропадає земля й хазяйство.

— Так би то й кинув землю,— вмішався старший брат Альошка, що до того обідав за другим столом.— І хто б ото тобі повірив? Нащо його казать — погано жилось, і невправка, й достатків немає. Живеш ти при розкошах. Землі в тебе є цілих три пайки, хазяйство в тебе готове, батько до самої смерті з косою ходив. А ти ще й ремствуєш. Жив у розкошах, розбалувався, та тепер ще й жалієшся. Нащо його й людям затуманювати світ?

— Е, братіку, бодай його й не казати,— відповів розчулений Гришка. — Чому ж то ти не жив із батьком та пішов на себе робить? Не захотів на других робить, думав усе для себе!

— Як то так, не схотів робить! Чому не схотів робить,— виправдовувався Альошка.

— Ну, а що ж, може, скажеш,батько прогнав, чи що?

— Та хто ж це каже. А так тільки, думалось, краще буде.

— Та вже ж так,— сердився Гришка,— думав: брат молодший, дурніший. Нехай тягне лямку за всіх, а як батько помре, то моя доля не пропаде. Тоже добрий чоловік.

— А ти думав, як же? Щоб мені й землі не дати? Хочеш сам усю посісти? Ну, а як же ж мені, хіба я не рідний син у батька?

— Ніхто цього й не каже. А тільки, на мою думку, поки мати жива, тобі землі не полагається, помре мати, тоді й ти получиш свою частину.

— Ні, братухо, так не буде, матері вдовина частина полагається. Як слід по закону, а всю землю пополам.

— Ні, братухо, так не буде.

— А, он куди ти гнеш. Цього, Альошко, не буде, як собі знай,— розпалившись, говорив Гришка.

— Буде вже вам, хоч би людей соромились,— встряла Єв-доха.— І хіба-таки, дітки, часу не буде поговорити про це? Встигнете ще й наговоритись, і погризтись,— з плачем додала вона.

— Та хіба ж ми сперечаємося,— відповів Гришка,— це тільки так, до слова прийшлось.

А в душнім повітрі хати, повнім бурхливого гомону й пари від страви та горілки, здавалось, витала тінь покійника, мовчазна й сувора, та з глибокою тугою слідкувала за всіми.

— Да,— говорив Пригоршня Панасові Федоровичу, коли вийшли з хати,— не встигли винести покійника, як уже й землю почали ділити. Це ж ще при людях, а що буде далі — ось побачите. Мо', й биться почнуть.

— Да, вони обидва гарячі хлопці,— відповів Панас Федорович.

— А все-таки жалко їх. Як подивиться, наче обидва хороші хлопці, такі привітливі, лагідні. А просто нічим жить. Кожній людині треба в чомусь горіти, варитись, так уже душа в нього влаштована. От і шукає кожен, де б йому кров розпалити.

— Я ні в що не мішаюсь. Хай як знають, так і роблять.

— Ну, заждіть, вони й вас утягнуть. Ось побачите. А ще збирались хазяйнувати тут. От і попробуйте.

І Пригоршня зиркнув на Панаса Федоровича гострим, насмішкуватим поглядом.

Перші дні Альошці здавалось трохи незручним піднімати балачки про землю, хоч і дуже кортіло. Давно вже він жив на одділі, і життя його йшло тихо й спокійно, але занадто вбого. Вдачею він був млявий, ледачий і не любив ганятись за заробітками, а землі, яку виділив батько йому, було занадто мало. І завжди він з прикрими заздрощами слідкував за ланами свого батька. Вони були далеко ширші, і хліб родився на них кращий. Альошці здавалось, що коли б йому дісталась повна доля, господарство у нього пішло б добре.

І тому зразу ж після дев'ятин Олексій почав клопотатись. Приходив до Гришки надвечір і, присідаючи коло порога, запалював цигарку й заводив:

— Ну, як же, брате? Пора б уже й за землю поговорити.

— Що ж ми будемо грворити,— стримано відповідав Гришка.— Тут і говорить нічого. Земля, як була, так і буде, поки живі мати.

— Он як,— насмішкувато кидав Олексій, плямкаючи цигаркою.— Де ж це ти такий розумний узявся? Чи то видано, щоб після смерті батька вся земля матері дісталась?

— А що вже ти, сину,— плачучи запитувала Євдоха,— хочеш і мене прогнати з землі, як старцюгу? Помирай, мов, стара собако, з голоду. Оце спасибі тобі за твою ласку.

— Е, мамо, нічого ви не розумієте, то й не встрявайте. Ніхто од вас не буде одбирати землі. А дадуть вам, як полагається, удовину долю.

Євдоха починала голосити, а Олексій плямкав цигаркою й ніяково посміхався.

— Ніхто вашої долі не стане одбирати, нічого вам і плакати,— говорив він,— а тут іде балачка про те, щоб хоч своєї частки якось добутись. А що мені покійний батько дали: коняку, телицю та трохи дерева на оселі. На, мов, сину, та йди од мене. Живи, мов, як хочеш. А як же мені жить? Де ж його дістати всього?

— А чому ж ти не приробив, коли ти хочеш, щоб у тебе всього було, — кричав хвилюючись Гришка.

— А ти не дуже кричи,— підвівшись, сказав Альошка і почав ходити по хаті.— Та й із хати не дуже-то гони, бо вона не твоя.

— А чия ж?

— Гуртова, щоб ти знав!

— То ти й хату хочеш забрати?

— А як до того дійдеться, то й хату треба ділить. Усе, значить, пополам. І хату, й оселі, й двір, і землю — усе, коли так, пополам,— широко ступаючи, говорив Альошка.— Не хочеш порядком, так заставлю.

— А як же ти заставиш?

— Найду як. У суд подам, суд і поділить.

— Ну, а як же з братом, з Панасом? Йому теж доля полагається, чи як, по-твоєму?

— Що Панас? Нащо Панасові земля? Що він на ній, хліб буде сіяти? У нього є свій хліб.

— Он як! Значить, тобі тільки землі й треба, а другим так і ні,— з докором схвильовано відповів Гришка.— А бодай ти, братіку, нею подавився.

— Та ти не кричи,— ходячи по хаті, говорив Альошка.— Сам ти, видно, скоро подавишся, усе тобі мало, ненажерливий який.

— А я так вам, братця, скажу,— лагідно почав Панас Федорович,— своєї долі я нікому не оддам, коли вже на те йде. Я думав, що ви будете всі вкупі обробляти батьківську землю, гуртом. Думав, що подбаєте, щоб завести кращий лад у хазяйстві. А якщо у вас тільки й того, що клопоти, то нехай краще земля в мене буде. То вже я побачу, що з нею робити, коли так!

— Вірно, синку, так і треба, хай їм абищо,— обізвалась Євдоха.

— Он як! Ну, а як же я? — пристав Гришка.— Що ж мені тоді робить? Що ж я, робив на всіх і за всіх, а тепер мені менш усього. І тому частку, і тому частку. А що ж тоді мені?

— Ласа штука — земля,— посміхаючись, сказав Альошка,— всякому її кортить. Кому й треба, кому й зайва вона, ну, то вже побачим, як суд присуде.

— Ну, тоді от що, Панасе, коли так! Я думав, що ти мені брат, по-людськи зробиш. А ти, видно, чужий чоловік. Запанів, видно, добре, хоч і ні з чого. їдь тоді краще звідсіль. Чого ви тут усі будете сидіть на моїй шиї? На всіх роби, усіх харчуй, а користь яка тобі? Кину й я та й подамсь шукати кращої долі: світ широкий, мо', й для мене знайдеться щось путнє. А тобі, Панасе, скажу: помочі ти не дав, так нічого й сидіти тут та хліб даром їсти. Не пани ми, щоб усіх даром годувати.

— Лишенько моє,— клопоталась Євдоха,— щоб рідного брата та з хати виганять. Який сором! Чоловік за кілька років приїхав, так і хліба того не даси. А бодай ти, сину, подавився ним.

— Е-е, сором, сором. А їм не сором мене грабувати, шкуру стягати з мене?

— Та хто з тебе стягає її — з такого стягнеш?

— Е, стягнеш... стягнеш... Хоч би вже ви мовчали.

— Нічого, мамуню,— відповів Панас Федорович,— все одно я швидко поїду. Я хотів тут у вас спочити, поправиться, а не довелось. Що ж поробиш. Поїду знову на старе місце.

— І краще, сину, зробиш, де вже тут поправляться. Сам бачиш, як живем,— плачучи, говорила стара.

— І силувать не станемо: коли поїдеш, то їдь,— зауважив Гришка.

Юрко весь час дико й незрозуміло дивився на всіх, але врешті підскочив до Панаса, й почав його бить, і при цьому голосно кричав.

— Що ти робиш, Юрку? — присікалась до нього Євдоха.

— А цього він тут, хай їде собі.

— Так то ж дядя, Юрку.

— Е, дядя. Пан то цузий.

Юрко дико закричав і вискочив із хати.

— Ну, як же з землею бути, Гришо? — зітхнувши, запитав Альошка.

— Так, як я сказав, так і буде.

— Значить, ділиться не хочеш?

— Нічого ділиться.

— Ну, як знаєш. Значить, доведеться подавати в суд. Нічого не поробиш.

— Хоч і головою наложись,— крикнув Гриша.

— То ще побачимо, хто головою наложиться. Суд покаже краще нас, — спокійно відповів Альоша й вийшов із хати, стукнувши дверима.

А Гриша довго ще клопотався. Звечора він допізна сидів за столом. Обпершись на руку, встромивши очі в одну крапку, сидів непорушно, про віщось напружено думаючи.

Вночі він довго не спав, і було чути, як він перевертався з боку на бік і важко зітхав. Тільки цвіркун верещав лагідно й безтурботно.

Щоб не чути клопоту, Панас Федорович увечері часто виходив з дому. Раз він вийшов на майдан і там гуляв коло церкви. Проходячи повз школу, несподівано почув сердитий голос у дворі Дудки.

___Де утята, кажи мені! — грубо присікувався старий

Дудка.

— Не знаю, тату, вони тут усі були,— полохливо виправдувався жіночий голос.

— Як усі, коли зараз немає? Де вони поділись?

— Та звідки ж я знаю?

— А хто ж тут знає? Я повинен за цим слідить? Ти тут цілісінький день лежиш у холодку, та ще й за утятами важко тобі подивиться. Усе тобі книжки та книжки.

— Та невже ж таки мені, тату, тільки за утятами дивиться?

— А що ж ти, пані велика, що не можеш подивиться? Ти думаєш, як ти учителька, так уже й спочивай у холодку? Я тобі покажу учительку таку, що й кров'ю вмиєшся. Ганно! Дай сюди пугу! Я її, сучу дочку, ось провчу. Дай сюди!

Раптом почувся голосний болісний крик і з ним істеричний плач.

— Ач яка ніжна, подумаєш!—лютував Дудка. Несподівано в дворі Дудчиному з'явився Пригоршня.

— Що ви тут робите? Нащо ви з дівчини знущаєтесь? — присікався він до Дудки.

— А тобі яке тут діло? Хто тебе прохав сюди мішатись? — грубо відповів Дудка.

— А таке діло, що не смійте дівчини обижати. Вона учителька, дівчина, освічена людина. Добрий батько простої дівчини не стане так обижати, а ви з образованою поводитеся так. Мурло ви після цього!

— Ах ти, п'яниця, п'яниця! — закричав Дудка.— Та я тебе як захвачу звідсіль, так ти знатимеш, як мішатись у чуже діло. Вона мені дочка: що знаю, те й роблю.

— Е, стара собако, так ти так? Ну я ж тобі покажу! Видно, давно ти в лапах не був.

І Пригоршня, запопавши Дудку за шию, повів його поза хатою. Той лише кричав, і його крик змішувався з істеричним плачем Ірини Петрівни.

А на дворі друга дочка Дудки Хівря стояла й лаялась:

— А, старий катюго! Попався в руки! Так тобі, сукин сину, й треба. Накрав добра людського, награбував, а тепер і сам не живеш, і других мучиш. Бодай би ти подавився ним. Хай воно тобі погорить усе!

Вона була божевільна. Вийшла заміж колись, а батько не дав приданого, як обіцявся.

Розлютований чоловік почав її бити, запирав у комору голодну, у великі холоди. Жінка цього не знесла і збожеволіла. Повернулась додому й працювала в батька. Робила всяку роботу завзято, була брудна й неохайна, а широкі божевільні очі кудись далеко дивились, наче шукали чогось. А коли починалась сварка, вона довго й завзято лаяла старого Дудку, та Дудка мовчки зносив її лайки.

Через який час Пригоршня з Іриною Петрівною з'явились на майдані. Пригошня важко оддихувався, й очі його дивились сердито й гостро.

— Слухайте, голубко,— казав він.— Наплюйте на нього! їдьте куди-небудь, тікайте! Або краще виходьте заміж, їй-богу, голубко, виходьте. Виходьте за вчителя або, нарешті, за мене. Я вже трохи й старий для вас, а проте буду гарним чоловіком.

Ірина Петрівна мовчала й увесь час нервово здригувала.

— Слухайте, я вам щиро кажу. Ви не дивіться, що я інколи неотесою буваю. То так собі, більше дурощі. А я дуже вас поважаю.

— Ай, не кажіть ви мені цього,— сердито відповіла Ірина Петрівна,— не хочу я заміж, не хочу я нічого. Боже мій! Якби можна зразу вмерти, прямо так зразу, й більш нічого. Щоб нічого не чути, не бачить.

— А буде вам. І нічого вмирати, ще стільки є всюди цікавого!

— Чудні ви всі тут,— задумливо говорила Ірина Петрівна.— Ви п'єте та смієтесь з усіх, учитель думає, що він знає всі науки, а живої людини й нема серед вас. І ви теж,— звернулась вона до Панаса Федоровича,— чогось і в вас не хватає, якоїсь пружинки нема. Наче з вас видавили все та й кинули.

Панас Федорович лише хитнув головою й ніяково засміявся, розводячи руками.

— Ні, я піду звідси,— трохи помовчавши, сказала Ірина Петрівна, і її гарні очі засвітились якимсь сумним вогником.— Кину вас усіх і піду собі в город. Там інші люди, і краще живуть, то легше серед них і мені буде. Буду вчиться, читать.

— Попробуйте, попробуйте,— незадоволено промимрив Пригоршня. — Ось один покуштував,— показав він на Панаса Федоровича,— а тепер ще й ви попробуйте. Ай, чудачка ви, їй-богу, чудачка.

— Однаково,— сумно говорила Ірина Петрівна,— чи буду покоївкою, чи буду де служити. Я піду туди. Я про це давно вже думала. А тепер рішила — отак і зроблю. Якось проживу.

> — Глядіть, щоб не каялись, — тихо зауважив Пригоршня, але Ірина Петрівна на це нічого не відповіла.

Вони ще довго сиділи мовчки, кожен думаючи своє. А в літній темряві ясно було чути лагідний і безтурботний гомін струмка і далекий кволий писк степової птахи.

Через кілька день Ірина Петрівна тихенько зібралась і, ні з ким не попрощавшись, уночі вирушила до міста. По дорозі дігнав її місцевий прасол Охрім Залужний, що поспішав на станцію.

— Настрій у Ірини Петрівни був бадьорий, і вона увесь час охоче й щиро говорила про майбутнє життя в місті.

Охрім Залужний пильно вдивлявся в неї чорними кмітливими очима, і усмішка в нього ховалася у чорній бороді. І трудно було дізнатись, чи він радіє й співчуває Ірині Петрівні, чи й справді насміхається з неї.

Коли піднялися на гору за ліс, на сході встала широка червона смуга, і в блідім небі радісно соковитими струмками виспівував жайворонок.

Обоє йшли босі, йти по вогкій землі було легко, й приємно лоскотала в пальці холодна ранкова роса.

В одному місці вони сіли спочити; тоді перед ними встало село Розбиті Глечики. Над ярами плавали густі сизо-зелені ковтуни туманів, і в їхньому павутинні селянські гаї були радісні й пишні, а хати, що виглядали з них, чимсь засмучено-привітливим вабили.

Гостра туга пронизала серце Ірини Петрівни, але широкою радісною усмішкою пробивалась крізь густі тумани перша смуга сходу...

Панас Федорович цілі дні ходив і вперто вирішав цілу низку питань, і обличчя в нього було сумне й задумливе. Хотілось утекти від усіх і, зоставшись на самоті, повільно вирішити всі заплутані вузлики.

Тоді він непомітно для всіх виходив з дому і йшов на поле. Перед його очима лягали сумні смуги ланів з сірими стернями.

Тільки де-не-де зоставались ще темні купки, як табуни овець, невибраних конопель і ріденькі низки незвезених кіп.

Урівноважена хода й свіже холодне повітря заспокоювали Панаса Федоровича: він повертався додому бадьорий.

Одного дня пішов дощ, спокійний і рясний. Зарядив зранку і йшов цілий день. Густі калюжі рудої води розлилися по двору, й великі бульби піднімались і, покрутившись, лопались, а замість них вставали нові. Надвечір дощ стих і н заході вузенькою смужкою виглянули останні промені сонця

Вогке повітря проходило в хату і хилило до сну, і тому вс звечора полягали спати зарані.

Панас Федорович спав міцно і бачив сон, що він деретьа на якусь кручу, силиться вхопитись за корінці. До верхів'; зостається лише кілька кроків. Раптом із-під корінця вила зить гадюка, чорна й люта, підлазить близько і прилипає де шиї, а її холодна голівка ясно ворушиться близько горла. Тоді з неймовірним жахом закричав:

— Ой, рятуйте! Рятуйте! — і зразу ж прокинувся.

— Ну-у, гетьте! Зарізу,— кричить і важко сопе щось коло нього.

— Хто тут такий? — злякано поспитав Панас Федорович.

— Що там таке, лишенько? — спросоння закричала Євдоха і зразу прокинулась. Блимнув вогник каганця, і в його смутнім сяйві запримітили Юрка. Він сидів в ногах Панаса Федоровича і весь тремтів, а очі його дивилися великими безглуздими чоловічиками. А в руках був довгий ніж.

— Боже мій! — закричала Євдоха.— Рятуйте ж мене, лю-дочки!

— Гетьте! Я ніцого не боюся! Одлізьте! —закричав Юрко й утік до дверей.

— Чого ти тут з ножем, дурненький?

— Гетьте! Я його зарізу!

— Кого ти будеш різати?

— Його! Отого пана!

— Що ти, хай Бог милує! Що ти, дурненький?

— Він який білий! Гладкий який! Дивись, дивись... Який білий, як булка. У-у, зарізу!

— Господи, що таке сталось з хлопцем? Що таке, Юрку? Йди лягай.

— У-у,— дико харчав хлопець.— Дідусь помер... Тато сердиті... Я його зарізу...

— Що то зайшло в голову хлопцеві! Хто б міг сподіватись! Ще й справді міг би отаку штуку викинуть. Ну, що ти скажеш?

— Що таке сталось, мамо? —спросоння запитав Гришка.

— Та як же,— клопоталась стара,— Панаса хотів зарізати. І чого йому в голову прийшло отаке? Що за нещастя з отаким хлопцем? Наказаніє Господнє! Ну, що воно за дитина така, не дай ти, Господи!

— Що ж ви на нього дивитесь. Бить його, стерва. Уб'ю, сукиного сина, щоб не мучив душі.

г І він запопав його і став бити. Юрко голосно кричав, і його великі очі, нічого не розуміючи, з звірячою розпукою дивились на Гришку.

— Та буде вже тобі його місить. Що воно розуміє? Що ти його б'єш? Все одно не поможеться,— устряла Євдоха.

— Та ви раз у раз, мамо! Самі клопіт піднімаєте, а тоді ви й не винні! Усе вам других жалко, усе ви то на мене, то на хлопця нападаєте! Через Панаса б і головищоодгризали нам.

— І, Господи, синку, таке й у голову прийде. Дай чоловікові хоть останні дні прожить спокійно. Не кричи вже, не сором людей, поїде швидко, не бійся. Мо', й не побачиш уже ніколи!

Гриша нічого не відповів і, важко зітхаючи, ліг на подушку. А з печі було чути важке сопіння Юрка.

— Зарізу його, щоб не був тут. їдь к цорту,— кричав він.

Євдоха ще довго вешталась по хаті. А коли всі вже задрімали, поставила каганця коло печі й почала молитись. І в холодних, чужих і незрозумілих словах хотіла вилити усю вимучену й наболілу тугу.

Сухі зморщені губи байдуже шепотіли слова молитви, й вузенькі глибоко в пал і очі лагідно дивились на сина. І цілий ряд думок несподівано вставав перед нею. Ось він лежить, білий та ніжний, і спокійно дихає. І у всіх його рухах, і в обличчі було щось чуже й далеке для неї. Які думки, які змагання снують в його голові? І як йому живеться?

І в ту пору було щось рідне в отому прямому лобі, в тих вузеньких, таких же глибоко впалих очах синових. І хотілось їй, старій, впасти до сина, і облити його власними сльозами, й приголубити його, як маленьку дитину.

Вже до самого ранку стара Євдоха не могла заснути.

Другого дня Панас Федорович мовчки зібрався й вирішив звечора їхати до поїзда.

Надвечір він зайшов попрощатись з Пригоршнею.

— Значить, їдете? Не всиділи тут,— суворо запитав Пригоршня,— ну, а як же ж з хазяйством, з широкими планами?

— Е, що про це тепер говорити!

— Так, значить, провалилось. А зразу скільки пихи було. Гори б перевернув! Так воно й усе. Ну, що ж, їдьте, шукайте кращої долі. А я вже тут зостанусь. Буду пить, лаяться. А не виїду звідціль.Та куди й їхать. Однаково, всюди паскудно.

— А ви знаєте? — трохи помовчавши, додав він.— Ірина Петрівна втекла-таки.

— Справді?

— Так, зібралась уночі й утекла. Тепер старий Дудка сам, собі місця не знайде од сорому. Де ж таки, одна була дочка здорова, та ще й учителька, і ту прогнав. І на люди не можна показатися. А все-таки молодець дівчина. Взялась і свого таки добилась. А тільки шкода — попаде туди серед чужих людей. Душа в неї чиста, з'їдять її. Да, так ото так. Нехай покуштує.

Він провів Панаса Федоровича до самого шпиля, а як той одійшов, усівся там і довго сидів і палив цигарку.

Увечері Панас Федорович вирушив у дорогу. Попрощався він з усіма спокійно, але сумно, а стара Євдоха вголос розплакалась.

— Хотів ти, синку, спочити у нас,— говорила вона,— та й не довелось. Усе клопоти та клопоти. Таке вже життя наше, голубчику. І раді б краще шанувати, так не вміємо. Трудно, синку, жити. Ну та хоч пожив та побачив, як твої рідні тут мучаються.

Тихо заскрипів віз, вибираючись під гору, а в густім повітрі літнього вечора скрип його був лагідний і зворушливий.

Євдоха довго стояла й удивлялась услід синові. І на душі від того ставало сумно й затишно.

З темно-синього неба лились м'які й тремтячі зеленкуваті вогні зірок, й їх тонке проміння вливалось глибоко в саму душу Євдосі і піднімало там якісь давні замертвілі хвилі. І розпадалась тоді неохайна й брудна полуда злиденного життя. А замість неї виростали молоді й теплі порості ніжного почуття. Хотілось тоді Євдосі обняти в щирій любові й Панаса, що так гірко прожив тут і мусив тікати, й Гришку, й Альошку, й невістку, з якою повсякчас гризлись, і старого що з ним усе життя бідувала, і всіх, усіх людей обняти в теплій щирій любові...

А зеленуваті вогні зір тремтіли й лилися, і сльози теплими струмками стікали по обличчю, й повільно танули останні звуки воза, що зникав у темряві.

Понад дорогою, по обидва боки йшли дерева, а в них ховались густі нічні тіні та вставали в непевних рисах полохливі привиди.

Коли з'їхали на гору, потяглися в легкій темряві одноманітні поля, тільки на обрії чорними смугами лягли ліси, смутні й занімілі в спокою. А Гриша підстьобував конячку й говорив:

— Ти, братіку, не сердься на нас. Може, й справді якось обидили тебе. Тільки не хотіли ми цього. А так крутишся щодня, не маєш собі спочинку, ніщо тебе не тішить. От і лютуєш. Ладний би всіх перегризти. А все більш од нудьги, братіку. А проте, як буде час, приїзди. Ну, хоч, може, тобі й невдобно буде, то й на дворі перебудеш. Літом у нас дуже ловко...

Панас Федорович лежав на возі й дивився в небо. Там у темно-синій бані мигтіли зорі. І від того, як віз трясло, всі вони тремтіли в очах. І що більш вдивлявся, то більш вражала його безодня просторів.

"Чи є в світі хоч одна зірка,— думав він,— де б люди жили щасливо? А може, там, от на тій зірці, зараз їде такий самий Панас Федорович і не знає, куди він повинен їхати?"

І здавалось, що й небо, й земля, й усе злилось в одну тиху й задумливу музику, і її первісні звуки викликали в грудях якусь глибоку тугу. А від того ставало моторошно, але й затишно.

Тим часом конячка повільно пленталась, наче й вона вслухалась у цей величний голос ночі. Поблизу десь закричала злякана перепілка й захурчала крилами, а її сліди заніс тихий напівсонний нічний вітер.

20/VI11 1918 р.